

ΔΑΝ. Ι. ΙΑΚΩΒ

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ Ο. ΕΛΥΤΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΠΗΓΩΝ

[ΛΕΥΚΗ ΣΕΛΙΔΑ]

I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Σ' ένα από τὰ πιὸ ὄριμα καὶ ἀποκαλυπτικὰ πεζὰ κείμενα τοῦ Ο. Ἐλύτη, στὴν Ἀναφορὰ στὸν Ἀνδρέα Ἐμπειρικό,¹ συναντοῦμε τὴν ἀκόλουθη ἀξιοσημείωτη περικοπή: «Ὅχι ὅτι αὐτὸ τὸ συστατικὸ—ἢ ἐκπληξή—συνιστᾷ τὴν οὐσιαστικὴ ποίηση· δὲ θέλω νὰ πῶ αὐτό· θέλω νὰ πῶ ὅτι ἡ ἀποκάλυψη, χάρη σ' αὐτὴν, ἐνὸς ἄλλου τρόπου νὰ βλέπεις τὰ πράγματα βεβαιότατα συνιστᾷ ποίηση, καὶ μάλιστα "ποίηση ἀπὸ πρῶτο χέρι". Κάτι πού κοντεύουμε νὰ τὸ ξεχάσουμε σήμερα, στὴν ὑδροκέφαλη ἐποχὴ μας, ὅπου ὅλοι ὅσοι γράφουν ποιήματα τεντώνουν τὰ χέρια τους ἀπεγνωσμένα γιὰ νὰ πιαστοῦν ἀπὸ τὶς σωστικὲς λέμβους τῆς ἱστορίας καὶ τῶν ἀρχαίων κειμένων!» (σ. 51). Ἡ μαρτυρία αὐτὴ ἔχει ἰδιαίτερη βαρύτητα, γιὰτὶ συνοψίζει τὶς διάσπαρτες θεωρητικὲς

Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τοὺς καθηγητὲς Γ. Π. Σαββίδη καὶ Κ. Τσαντσάνογλου καθὼς καὶ τοὺς συναδέλφους Γ. Κεχαγιόγλου, Ε. Κοκόλη, Μ. Κοπιδάκη, Π. Πίστα καὶ Ε. Τσαντσάνογλου πού διάβασαν τὸ χειρόγραφο καὶ πρότειναν σὲ ἀρκετὰ σημεῖα διορθώσεις, συμπληρώσεις καὶ βελτιώσεις. Ἡ γενναιόδωρη συμβολὴ τους δὲ μὲ ἀπαλλάσσει, ὥστόσο, ἀπὸ τὴν εὐθύνη γιὰ τὰ ἀτοπήματα, τὶς παραλείψεις καὶ τὶς ἐλλείψεις αὐτῆς τῆς ἐργασίας.

1. Χρησιμοποιοῦ τοὺς ἀκόλουθους ἀπλοὺς ἢ συντομευμένους τίτλους:

ΑΧ = Ἀνοιχτὰ Χαρτιά, Ἀθήνα 1974 (Ἀστερίας). Τὰ ἐπιμέρους κείμενα αὐτοῦ τοῦ σύμμεικτου τόμου ἀναφέρονται ἐπίσης μὲ συντομευμένο τίτλο.

ΑΕ = Ἀναφορὰ στὸν Ἀνδρέα Ἐμπειρικό, Ἀθήνα 1980² (Ἰψίλον).

Ἀλβανιάδα = Ἀλβανιάδα, Πανσπουδαστικὴ 41 (1962) 11-14.

Ἐκλογή = Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης. Ἐκλογή 1935-1977, Ἀθήνα 1979 (Ἀκμῶν).

Ἐξη καὶ μία τύφεις = Ἐξη καὶ μία τύφεις γιὰ τὸν οὐρανό, Ἀθήνα 1978⁶ (Ἰκαρος).

Μαγεία = Ἡ μαγεία τοῦ Παπαδιαμάντη, Ἀθήνα 1976 (Ἑρμείας).

Μαρία Νεφέλη = Μαρία Νεφέλη, Ἀθήνα 1978 (Ἰκαρος).

Προσανατολισμοὶ = Προσανατολισμοί, Ἀθήνα 1961 (Γαλαξίας).

Τὸ Ἄξιον Ἔστί = Τὸ Ἄξιον Ἔστί, Ἀθήνα 1973⁷ (Ἰκαρος).

Τὸ Φωτόδεντρο = Τὸ Φωτόδεντρο καὶ ἡ δέκατη τέταρτη ὁμορφιά, Ἀθήνα 1974 (Ἰκαρος).

Τὰ Ἐτεροθαλῆ = Τὰ Ἐτεροθαλῆ, Ἀθήνα 1980² (Ἰκαρος).

Τὰ ρῶ = Τὰ ρῶ τοῦ Ἔρωτα, Ἀθήνα 1978² (Ἑρμείας).

ἀπόψεις τοῦ Ἐλύτη,² ὁ ὁποῖος, ἀκολουθώντας σέ γενικές γραμμές τὰ διδάγματα τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ, πιστεύει ὅτι ἡ ποίηση εἶναι μιὰ ἰδιότυπη κατάσταση («Τέχνη-Τύχη-Τόλμη», *ΑΧ* σ. 102· «Τὰ Κορίτσια», *ΑΧ* σ. 142) ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ὁποιαδήποτε λογικὴ ἀντίφαση («Πρῶτα-Πρῶτα...», *ΑΧ* σ. 19) καὶ ὅτι ἀποτελεῖ μιὰ «πρώτη γραφή»³ («Πρῶτα-Πρῶτα...», *ΑΧ* σ. 44· πρβ. «πρώτη αἴσθησις», «Ὁ Ζωγράφος Θεόφιλος», *ΑΧ* σ. 245) τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία εἶναι τὸ τελικὸ ἐξαγόμενο ἀπὸ τὴν ἀνευδοίαστη καὶ ἀπεριόριστη χρῆση τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς φαντασίας. Χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς γνήσιας καὶ ἄμεσης ἐπικοινωνίας μὲ τὸ περιβάλλον εἶναι τὸ ἀπροκατάληπτο κοίταγμα τῆς πραγματικότητος καὶ τῆς φύσης, τὸ ὁποῖο ἐκφράζεται στὴν περιοχὴ τοῦ λόγου—αὐτὸς εἶναι τὸ ὄργανο τῆς ποίησης—μὲ τὴν ἀπροσδόκητη σύζευξη λέξεων⁴ καὶ τὴ δημιουργία νεόκοπων εἰκόνων καὶ μεταφορῶν ποὺ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνονται ἀσυμβίβαστες μὲ τὴν ἐμπειρία μας καὶ ἀντίθετες πρὸς τὴ λογικὴ μας.⁵ Μιὰ τέτοια ποίηση ποὺ προσπαθεῖ νὰ «ἐμβαθύνει τὸ ἀσήμαντο» («Γένεσις, ὕμνος Δ'», *Τὸ Ἄξιον Ἔστι* σ. 17) καὶ νὰ ἐκμαιεύσει ἀπὸ τὸ καθημερινὸ τὸ πραγματικὸ του νόημα εἶναι φυσικὸ ὄχι μόνο νὰ ἀπομα-

2. Τὰ πεζὰ κείμενα τοῦ Ἐλύτη συγκροτοῦν, πιστεύω, μιὰ συνεπὴ ποιητικὴ θεωρία ποὺ ἀξίζει νὰ διερευνηθεῖ συστηματικὰ, τόσο καθ'αυτὴν ὅσο καὶ σὲ σχέση μὲ τὸ ὑπερρεαλιστικὸ κίνημα καὶ μὲ τὴ θεωρία τῆς λογοτεχνίας γενικότερα. Ἐδῶ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιχειρηθεῖ κάτι τέτοιο, κι ἔτσι προστίθεται ἓνα ἀκόμη ἐπιτακτικὸ ζητούμενο πλᾶι σὲ ὅσα ἐπισημαίνει τὸ ἄρθρο τοῦ Γ. Κεχαγιόγλου, «Μερικὰ φιλολογικὰ ζητούμενα γιὰ τὸν Ἐλύτη», *Ἀντι* 146 (29.2.80) 44-51.

3. Ἀξιοσημεῖωτο καὶ διαφωτιστικὸ ἐν προκειμένῳ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἐλύτης τιτλοφόρησε τὶς μεταφράσεις του ξενόγλωσσων ποιημάτων *Δεύτερη Γραφή* (Ἀθήνα 1976, Ἰκαρος). Ἐδῶ δὲν πρόκειται πλέον γιὰ τὴν ἄμεση ἐπικοινωνία τοῦ ποιητῆ μὲ τὸν κόσμο, ἐπικοινωνία ποὺ βρῖσκει τὴν ἐκφρασὴ της στὸ ποίημα, ἀλλὰ γιὰ κάτι ἤδη καταγραμμένο ποὺ ἀπλῶς μεταφέρεται σὲ ἄλλη γλῶσσα. Πρβ. καὶ τὶς σκέψεις τοῦ Γ. Σεφέρη σχετικά μὲ παρόμοιες μεταφράσεις, *Ἀντιγραφές*, Ἀθήνα 1965 (Ἰκαρος), σ. 7: «ὅταν μεταφράζουμε ἀπὸ μιὰ ξένη γλῶσσα, ποὺ ξέρουμε λίγο ἢ πολὺ, σὲ μιὰ γλῶσσα—τὴ δική μας— ποὺ μᾶς εἶναι ἔμφυτη καὶ τὴν ἀγαπᾶμε περισσότερο, κάνουμε κάτι, μοῦ φαίνεται, σὰν ἐκείνους τοὺς ἀνθρώπους ποὺ βλέπουμε στὰ μουσεῖα, προσηλωμένους μὲ πολλὴ προσοχή, ν' ἀντιγράφουν...πίνακες διαφόρων ζωγράφων. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ὀνόμασα τοῦτο τὸ βιβλίο *Ἀντιγραφές*». Γιὰ τοὺς ὄρους ἀντιγραφή καὶ μεταγραφή βλ. τὸν τόμο *Μεταγραφές* τοῦ Γ. Σεφέρη ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ Γ. Ν. Γιατρομανωλάκης, Ἀθήνα 1980 (Λέσχη), σσ. 233 κ.έ.

4. Σχετικὰ βλ. τὴ συνέντευξη τοῦ ποιητῆ πρὸς τὸν Ivask (ἐφεξῆς: «Συνέντευξη») στὴν *Ἐκλογή* σ. 193· «Κάλβος», *ΑΧ* σ. 73· «Χρονικό», *ΑΧ* σσ. 258 καὶ 323· «Πρῶτα-Πρῶτα...», *ΑΧ* σ. 28. Γιὰ τοὺς ἀρχαίους λυρικοὺς βλ. «Πρῶτα-Πρῶτα...», *ΑΧ* σ. 30.

5. Βλ. τὴν ἀπάντηση τοῦ Ἐλύτη στὸν Κ. Τσάτσο μὲ τίτλο «Νόημα καὶ ἀλληλουχία στὴ νέα μας ποίηση», *ΑΧ* σσ. 376-383, ἰδιαιτέρως σ. 381. Τὴν ὁμότιτλη ἐπιστολὴ τοῦ Τσάτσου πρὸς τὸν Ἐλύτη ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ τὴ βρεῖ ἀναδημοσιευμένη στὸν τόμο Γ. Σεφέρης - Κ. Τσάτσος, *Ἐνας διάλογος γιὰ τὴν ποίηση*, ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ Λ. Κούσουλας, Ἀθήνα 1975 (Ἐρμῆς), σσ. 191-199.

κρύνεται ἀπὸ τὴν ἐξομολόγησι, τὸ παράπονο ἢ τὴ διαμαρτυρία, θέματα τοῦ παραδοσιακοῦ ἔντεχνου λόγου (βλ. «Χρονικό», *ΑΧ* σ. 258· *ΑΕ* σσ. 17, 42), ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποφεύγει συνειδητὰ—καὶ αὐτὸ ἔχει κεφαλαιώδη σημασία—τὴν ἐκμετάλλευσή στοιχείων ἀπὸ τὴν ἀρχαῖα ἑλληνικὴ γραμματεία καὶ μυθολογία. Πραγματικά, τὶς «ἔμμεσες ἀναφορὲς σὲ παλαιότερα στρώματα παιδείας» («Πρῶτα-Πρῶτα...»), *ΑΧ* σ. 15) ὁ ποιητής τὶς χαρακτηρίζει ὡς ἓνα εἶδος νεοεγκεφαλισμοῦ καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀποφύγει κοινότυπες μυθολογικὲς εἰκόνες, ὅπως ὁ μίτος τῆς Ἀριάδνης («Τὰ Κορίτσια», *ΑΧ* σ. 147) θεωρώντας τες εὐκόλη καὶ ἔτοιμη λύση. Αὐτὴ ἡ ἀπόρριψη τῆς ἀπλοϊκῆς μυθολογικῆς μεθόδου δὲ σημαίνει, ὡστόσο, ὅτι ὁ ποιητής καταργεῖ τὸν «μηχανισμό τῆς μυθογένεσης» («Συνέντευξη», *Ἐκλογή* σ. 195). Ἔτσι δημιουργεῖται μιὰ προσωπικὴ μυθολογία⁶ προσανατολισμένη πρὸς τὴ φύση καὶ τὰ φυσικὰ στοιχεῖα, ἡ ὁποία διαφοροποιεῖ τὸν ποιητὴ ἀπὸ ἄλλους μείζονες νεοἑλληνες ὁμοτέχνους του, ὅπως ὁ Σικελιανὸς καὶ ὁ Σεφέρης⁷ («Συνέντευξη», *Ἐκλογή* σσ. 194-195). Γεγονὸς παραμένει πάντως ὅτι ὁ Ἐλύτης δὲ μέμφεται μόνο τοὺς ποιητὲς ποὺ καταφεύγουν σὲ μυθολογικὲς πηγές ἀλλὰ καὶ τοὺς λογοτεχνικοὺς κριτικοὺς ποὺ δὲ στάθηκαν ἱκανοὶ νὰ παρακολουθήσουν τὰ νέα ποιητικὰ ρεύματα καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ θηρεύουν παραπομπὲς σὲ ἀρχαῖα κείμενα (*ΑΕ* σσ. 36-37).

Σημαίνει, ὁμως, ἡ προσωπικὴ μαρτυρία τοῦ ποιητῆ καὶ πλήρη ἀπουσία ἀναφορῶν σὲ ἀρχαῖα κείμενα; Ἡ ἀπάντησι μπορεῖ νὰ δοθεῖ ἀπὸ τρεῖς δρόμους, ἀφοῦ ληφθεῖ ὑπόψη καὶ ἡ μεταφραστικὴ ἐνασχόλησι τοῦ Ἐλύτη μὲ τὴ Σαπφῶ καὶ τοὺς ἀλεξανδρινοὺς ποιητὲς (βλ. σχετικὰ παρακάτω σημείωσι 33): (1) μὲ συγκέντρωσι τῶν πρόδηλων ἀναφορῶν σὲ παλαιότερα κείμενα· (2) μὲ ἀνακάλυψι, ἔπειτα ἀπὸ ἐξονυχιστικὴ καὶ τεκμηριωμένη ἀνάλυσι τῶν ἐπιμέρους ποιημάτων, εἰκόνων καὶ μυθικῶν συμβόλων ποὺ δὲν εἶναι εὐκόλη ἢ ἀναγνώρισή τους· (3) μὲ διερεύνησι τοῦ ποιητικοῦ λεξιλογίου τοῦ Ἐλύτη, ὥστε νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ὀφειλή του στὴν ἀρχαῖα, μεσαιωνικὴ καὶ νεότερη ἑλληνικὴ γραμ-

6. Βλ. Η. R. Hilly, «Ἐνας σύγχρονος Ἕλληνας Λυρικός», *Αἰολικά Γράμματα* (Ἀφιέρωμα στὸν Ο. Ἐλύτη) 43-44 (Γενάρης-Ἀπρίλις 1978) 46-49, ἰδιαίτερα σσ. 48-49· Χ. Παπάζογλου, *Ἐκλογή* σσ. 184-186· Κ. Φράιερ, *Ἄξιον ἔστι τὸ τίμημα* (μετ. Ν. Βαγενᾶ), Ἀθήνα 1978, σ. 49.

7. Γιὰ τὸν Σικελιανὸ βλ. Θ. Εὐδή, «Ὁ ἀρχαῖος μῦθος», *Ἄγγελος Σικελιανός*, Ἀθήνα 1979², σσ. 188-206· Ρ. Φράγκου-Κικίλια, «Τρία σονέτα τοῦ Σικελιανοῦ καὶ ὁ Πλούταρχος», *Κότινος στὸν Ἄγγελο Σικελιανό*, Ἀθήνα 1980, σσ. 147-160. Γιὰ τὸν Σεφέρη βλ. Ν. Βαγενᾶ, *Ὁ ποιητής καὶ ὁ χορευτής*, Ἀθήνα 1979, σσ. 147-155 καὶ Μ. Vittori, «Ἐπιφάνεια» καὶ «νεκυομαντεία» στὴν ποίησι τοῦ Σεφέρη», *Κύκλος Σεφέρη*, Ἀθήνα 1980, σσ. 195-206. Βλ. ἐπίσης Γ. Π. Σαββίδη, *Μεταμορφώσεις τοῦ Ἐλπίνορα* (Ἀπὸ τὸν Πάουντ στὸν Σινόπουλο), Ἀθήνα 1980, σσ. 15 κ.έ.

ματεία.⁸ Ἐδῶ προτίμησα πρὸς τὸ παρὸν (καὶ αὐτὸ σημαίνει: ὅσο ἀναμένον-
ται ἐργασίες ὑποδομῆς, ὅπως πίνακες λέξεων, ὑπομνηματισμένες ἐκδόσεις
καὶ φιλολογικὲς ἀναλύσεις) νὰ ἀκολουθήσω τὸν πρῶτο δρόμο, πιστεύοντας
ὅτι μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἓνα ἀπὸ τὰ ἀφετηριακὰ σημεῖα γιὰ τὴν οὐσιαστικό-
τερη ἐρμηνεῖα τῆς ποιήσεως τοῦ Ἑλύτη. Αὐτὴ ἡ καταγραφή ὕλικου δὲν ἔχει,
ἐπομένως, τὴν ἀξίωση νὰ ὑποκαταστήσει μιὰ αὐτόνομη ἐρμηνευτικὴ μελέτη,
ἀλλὰ ἀποτελεῖ τὸ προκαταρκτικὸ στάδιο μιᾶς τέτοιας ἐργασίας. Εἰδικὰ γιὰ
τὸ ἼΑξιον Ἔστι ἀξιοποιήθηκαν οἱ σχετικὲς ἐργασίες τοῦ καθηγητῆ Δ. Ν. Μα-
ρωνίτη καὶ τοῦ Τ. Λιγνάδη.⁹ Παράλληλα ἔκρινα σκόπιμο νὰ συνεχιστῶ καὶ
τὸ πεζὸ ἔργο τοῦ Ἑλύτη, γιὰ νὰ σχηματιστεῖ μιὰ πληρέστερη εἰκόνα τῆς σχέ-
σης τοῦ ποιητῆ μὲ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα, ἀφοῦ, ὅπως εἶναι γνωστὸ
καὶ ἀπὸ τὴν περίπτωση τοῦ Σεφέρη,¹⁰ πεζὸ καὶ ποιητικὸ ἔργο δὲ διαχωρί-
ζονται στεγανά, ἀλλὰ ἐπικοινωνοῦν ἀμφίδρομα. Ἀποκλείστηκαν τὰ βιβλικὰ¹¹
καὶ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα καθὼς καὶ οἱ ἀρχαιολογικὲς ἀναφορές, γιὰτι αὐ-
τὰ συνιστοῦν ἓνα ἰδιαίτερο πρόβλημα, πὺ δὲν μπορεῖ νὰ συζητηθεῖ ἱκανο-
ποιητικὰ στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς σύντομης ἐργασίας.

8. Ἐνα μικρὸ δεῖγμα μιᾶς τέτοιας διερεύνησης προσφέρει τὸ ἄρθρο τοῦ Δ. Ν. Μα-
ρωνίτη «Λογικὴ καὶ Ποίηση», Ἐποχές 17 (Σεπτ. 1964) 23-30, ἰδιαίτερα σσ. 29-30 (τὸ τμή-
μα αὐτὸ μεταφέρεται στὴ σημείωση 3 τῆς σ. 163 τοῦ βιβλίου του Ὅροι τοῦ Λυρισμοῦ στὸν
Ὀδυσσεῖα Ἑλύτη, Ἀθήνα 1980. Οἱ παραπομπές θὰ γίνονται ἐφεξῆς στὸ βιβλίον, καὶ ὄχι
στὶς πρῶτες δημοσιεύσεις). Πρὸβ. ἐπίσης Τ. Λιγνάδη, «Τὸ ἼΑξιον Ἔστι» τοῦ Ἑλύτη, Ἀ-
θήνα 1980⁵ (=1976²), σσ. 20-24· Α. Σκιαδᾶ, «Παρατηρήσεις στὴν ποιητικὴ γλῶσσα τοῦ
Ὀδυσσεῖα Ἑλύτη», Αἰολικὰ Γράμματα, ὅ.π., σσ. 50-53· Κ. Φράιερ, ὅ.π., σ. 48.

9. Βλ. Δ. Ν. Μαρωνίτη, «Πρῶτα φιλολογικὰ προλεγόμενα στὸ ἼΑξιον Ἔστι»,
ὅ.π., σσ. 15-33 καὶ Τ. Λιγνάδη, ὅ.π. Γιὰ παρόμοιες προσπάθειες ἀνίχνευσης ἀρχαίων πη-
γῶν στὸν Σεφέρη βλ. τὴ βιβλιογραφία πὺ παραθέτει ὁ Γιατρομανωλάκης, ὅ.π., σ. 242
σημ. 1. Πρόσθεσε Α. Στέφος, «Γ. Σεφέρη Ἐπὶ ἀσπαλάθων...» Ἐρμηνευτικὴ προσέγγι-
ση τοῦ ποιήματος», Φιλολόγος 18 (Δεκέμβριος 1979) 245-253.

10. Μιὰ ἐργασία γιὰ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὸ ποιητικὸ ἔργο καὶ τὰ ἡμερολόγια τοῦ
Σεφέρη προανήγγειλε ὁ Η. Hokwerda· βλ. Μαντατοφόρος 16 (Ἰούλιος 1980) 65. Ἐναν
ὑπαινιγμὸ στὴν ἀμφίδρομη αὐτὴ σχέση βλ. στὸ μελέτημά μου «Σχολαστικὲς σημειώσεις
γιὰ τὴν ἀρχαιογνωσία τοῦ Σεφέρη», ΕΕΦΣΠΘ 17 (1978) 115-121, ἰδιαίτερα σ. 118 σημ.
14, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία.

11. Σχετικὰ μὲ τὸ ἼΑξιον Ἔστι ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ὑπομνηματισμὸ τοῦ Λιγνάδη βλ. καὶ τὸ
δοκίμιό τῆς Ε. Παπαχρήστου-Πάνου, «Ἡ Ἰακώβη τοῦ Ἰωάννη σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸ
ἼΑξιον Ἔστι» τοῦ Ἑλύτη» στὸ βιβλίον τῆς «Ἰδοῦ ἐγώ...» 1+4 Δοκίμια γιὰ τὸν Ὀδυσσεῖα
Ἑλύτη, Ἀθήνα 1980, σσ. 73-90. Γιὰ τὴ Μαρία Νεφέλη βλ. Τζίνα Πολίτη, Κριτικὰ Ση-
μειώματα, Ἀθήνα 1979, σσ. 51 κ.έ.

II. ΟΙ ΠΗΓΕΣ

1. Ὅμηρος¹²

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Πλάτωνα ποὺ θὰ ἦταν πρόθυμος νὰ παραδεχτεῖ ὅτι ὁ Ὅμηρος, αὐτὸς ὁ τῶν καλῶν ἀπάντων τούτων τῶν τραγικῶν πρῶτος διδάσκαλός τε καὶ ἡγεμών, δὲν πρέπει νὰ τιμηθεῖ σὲ μιὰ πολιτεία, ὅπου βασικὸ κριτήριον γιὰ κάθε ἀποψη ἢ πράξη εἶναι ἡ ἀλήθεια (*Πολιτεία* 595 c 1-2),¹³ ὁ Ἐλύτης θεωρεῖ τὸν μεγάλο ποιητὴ ποὺ ἐγκαινιάζει τὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία στυλοβάτη τῆς παράδοσης. Ἔτσι στὸν ἀδημοσίευτο ἀκόμη *Μικρὸ Ναυτίλο*, δείγματα τοῦ ὁποίου ὁ ποιητὴς περιέλαβε στὴν Ἐκλογή, γράφει γιὰ τὸν ὁμότεχνό του καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸ ὁμηρικὸ ἔπος (σ. 130):

Τριποδίσματα ὠραίων ἀλόγων θὰ μὲ βοηθήσουν
 Νὰ πῶ τὴν προσευχὴ μου πρὶν νὰ κοιμηθῶ
 Στὴν ψάθα—ὅπως γεννήθηκα—μὲ λίγες πιτσιλάδες
 Ἡλίου στὸ μέτωπο καὶ τὴν ἀρχαῖα καρδιά
 Ποὺ ξέρεи ὄλον τὸν Ὅμηρο γι' αὐτὸ καὶ ἀντέχει ἀκόμη.

Δὲν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ὁ Ἐλύτης ξέρεи καλὰ ὄλον τὸν Ὅμηρο, ὅπως οἱ ἀρχαῖοι μαθητές.¹⁴ Ἀπὸ αὐτὸν δανεῖζεται ἰδέες τὶς ὁποῖες προσαρμόζει στὶς ποιητικὲς του ἀνάγκες. Ἔτσι τιτλοφορεῖ ἓνα ποίημα τῆς συλλογῆς *Τὸ Φωτόδεντρο* («Ὀδύσεια») καὶ ἐκεῖ (σ. 30) παραθέτει αὐτούσιους τοὺς στίχους β 427/8 τοῦ ὁμώνυμου ἔπους:

ἔπρησεν δ' ἄνεμος μέσον ἰστίον, ἀμφὶ δὲ κῦμα
 στεῖρη πορφύρεον μεγάλ' ἴαχε νηὸς ἰούσης.

Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ὁ ποιητὴς στὸ παράθεμά του συνεχίζει τὸν πρῶτο στίχο ὡς τὴ λέξη *στεῖρη*. Αὐτὴ τὴν ἐλευθερίαν στὴν παράθεση συναντοῦμε μὲ ἀκόμη πιὸ ἐντυπωσιακὸ τρόπο στὸ ποίημα «Ψαλμὸς καὶ ψηφιδωτὸ γιὰ μιὰν ἀνοιξὴ στὴν Ἀθήνα» τῆς συλλογῆς *Τὰ Ἐτεροθαλῆ* (σ. 12):

Ἄνοιξὴ κρύσταλλο καὶ νίκελ

12. Γιὰ τὸν Ὅμηρο στὴ σύγχρονη ποίηση βλ. Δ. Νικολαρεῖζη, *Δοκίμια Κριτικῆς*, Ἀθήνα 1962, σσ. 209-236.

13. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ὁ Πλάτων ἐξόριζε τὴν ποίηση ἀπὸ τὴν ἰδανικὴν του πολιτεία. Κάτι παρόμοιο ζήτησε καὶ ὁ Breton γιὰ τὴ μουσικὴ· βλ. «Χρονικό», *ΑΧ* σ. 317: «Ὁ Breton τὴν ἐξόριζε ἀπὸ τὴν πολιτεία του, ὅπως ὁ Πλάτων τὴν ποίηση».

14. Πρβ. τὰ λόγια τοῦ Νικήρατου στὸ *Συμπόσιον* τοῦ Ξενοφῶντα (3, 5): [Ὁ πατέρας του] ἐπιμελούμενος ὅπως ἀνὴρ ἀγαθὸς γενοίμην ἠνάγκασέ με πάντα τὰ Ὅμηρου ἔπη μαθεῖν· καὶ νῦν δυναίμην ἂν Ἰλιάδα ὄλην καὶ Ὀδύσειαν ἀπὸ στόματος εἰπεῖν. Φυσικὰ δὲν εἶναι καθόλου ἀπαραίτητο ὁ ποιητὴς νὰ εἶχε ὑπόψη του αὐτὴ τὴ μαρτυρία.

Ἄνοιξη περπάτημα τῶν κήπων

Ἄνοιξη «Μῆνιν ἄειδε...»

Θεά! Καὶ τί σγουρά τὰ σκοτεινὰ τὰ μέρη!

Ἐδῶ ἡ ἀναμενόμενη λέξη θεά, ποῦ ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια τοῦ γνωστοῦ πρώτου στίχου τῆς Ἰλιάδας, αὐτονομεῖται ἀπὸ τὸ παράθεμα.

Στὸ ποίημα «Ὅσο διαρκοῦσε τὸ ἄστρο» πάλι ἀπὸ τὴ συλλογὴ *Τὸ Φωτό-δεντρο* (σ. 52) ἡ παρουσία τῆς Ἑλένης σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐπαναλαμβανόμενη χρῆση τῆς δεικτικῆς ἀντωνυμίας («αὐτὸ ποῦ βλέπεις», «αὐτὸς ἐκεῖ», «αὐτὴ μὲ τὰ μαλλιά», «Καὶ αὐτὰ») ἀνακαλεῖ στὴ μνήμη, τουλάχιστον τοῦ λόγιου ἀναγνώστη, τὴν «Τειχοσκοπία» ἀπὸ τὸ Γ τῆς Ἰλιάδας, ὅπου ἡ Ἑλένη, παρουσιάζοντας στὸν πεθερὸ τῆς Πρίαμο τοὺς Ἕλληνες πολεμιστὲς, τοὺς εἰσάγει κάθε φορὰ ὡς ἐξῆς:

οὗτός γ' Ἀτρεΐδης εὐρὸν κρείων Ἀγαμέμνων (178)

οὗτος δ' αὖ Λαερτιάδης πολύμητις Ὀδυσσεὺς (200)

οὗτος δ' Αἴας ἐστὶ πελώριος, ἔρκος Ἀχαιῶν (229).

Ὁ Ἐλύτης φαντάζεται τὸν Ὀμηρο γέροντα, ὅπως δηλαδὴ παρουσιάζει τὸν ποιητὴ τῆς Ὀδύσειας ὁ Ψευδο-Λογγίνος σὲ μιὰ παρέκβαση τῆς ρητορικῆς του πραγματείας *Περὶ ἔψους*. Ἐκεῖ ὁ συγγραφέας, θεωρώντας τὴν Ὀδύσεια ἔργο τῆς προχωρημένης ἡλικίας τοῦ ποιητῆ,¹⁵ ἀναφέρεται στὴν ἀκατάσχετη τάση τῶν γερόντων νὰ ἀφηγοῦνται διάφορες ἱστορίες. Ἰδιαίτερα στὸ ἐδάφιο 14 τῆς ἑνατῆς παραγράφου¹⁶ ὑπογραμμίζεται ἡ ἔλλειψη πειστικότητας αὐτῶν τῶν ἱστοριῶν: λέγων δὲ ταῦτ' οὐκ ἐπιλέλησμαι τῶν ἐν τῇ Ὀδυσσεΐα χειμῶνων καὶ τῶν περὶ τὸν Κύκλωπα καὶ τινων ἄλλων, ἀλλὰ γῆρας διηγοῦμαι, γῆρας δ' ὅμως Ὀμήρου· πλὴν ἐν ἅπασι τούτοις ἐξῆς τοῦ πρακτικοῦ κρατεῖ τὸ μυθικόν. παρεξέβην δ' εἰς ταῦθ', ὡς ἔφην, ἵνα δείξαιμι ὡς εἰς λῆρον ἐνίοτε ῥᾶστον κατὰ τὴν ἀπακμὴν τὰ μεγαλοφυῆ παρατρέπεται, οἷα τὰ περὶ τὸν ἄσκον καὶ τοὺς ἐν Κίρκης σνοφορβουμένους, οὓς ὁ Ζωΐλος ἔφη χοιρίδια κλαίοντα, καὶ τὸν ὑπὸ τῶν πελειάδων ὡς νεοσσὸν παρατρεφόμενον Δία καὶ τὸν ἐπὶ τοῦ ναυαγίου δέχ' ἡμέρας ἄσιτον τὰ τε τὰ περὶ τὴν μνηστηροφονίαν ἀπίθανα. τί γὰρ ἂν ἄλλο φῆσαιμεν ταῦτα ἢ τῷ ὄντι τοῦ Διὸς ἐνύπνια; Αὐτὴν τὴν ἀρχαία κρίση φαίνεται νὰ ἔχει ὑπόψη τοῦ Ὁλύτης, ὅταν παρατηρεῖ («Τὰ Κορίτσια», *ΑΧ* σ. 133): «Ἡ γλῶσσα μου μὲ τρώει νὰ τὸ πῶ: μήπως ὁ Ὀμηρος ἦταν ἓνας ἀνώριμος;

15. Γιά τὴν Ὀδύσεια ὡς ὄριμο ἔργο τοῦ Ὀμήρου βλ. Δ. Ν. Μαρωνίτη, «Ἡ κρίσιμη καμπή: Ἡ ὀριμότητα τοῦ ποιήματος καὶ τοῦ ποιητῆ», δ.π., σσ. 83-104, ἰδιαίτερα σσ. 86-92.

16. Τὸ κείμενο ἀκολουθεῖ τὴν ὑπομνηματισμένη ἔκδοση τοῦ D. A. Russell, «*Longinus*» *On the Sublime*, Ὁξφόρδη 1964.

Γέροντα βέβαια τὸν ξέρουμε, τί εἶναι ὅμως αὐτὰ τὰ παραμύθια γιὰ βράχια ποὺ μετακινοῦνται μέσα στὸ διάστημα, γιὰ μάγισσες καὶ βασιλοπούλες καὶ χρυσοκόκκινες χαραυγές;». Γιὰ τοὺς κινούμενους βράχους βλ. μ 59 κ.έ. Μὲ τίς μάγισσες ἀσφαλῶς ὑπονοεῖ τὴν «πολυφάρμακον» Κίρκη (κ 276), ἐνῶ μὲ τίς βασιλοπούλες ὑπαινίσσεται τὴ Ναυσικᾶ (βλ. π.χ. τὸ ἐπεισόδιο τῆς συνάντησης τῆς βασιλοπούλας μὲ τὸν Ὀδυσσεύα, ζ 99 κ.έ.). Τὸ ἐπίθετο χρυσοκόκκινος, τέλος, ἀποδίδει χρωματικούς προσδιορισμούς, ὅπως ῥοδοδάκτυλος (π.χ. β 1) καὶ χρυσόθρονος (π.χ. μ 142) ποὺ συνοδεύουν τὴν αὐγή.

Στὸ ἴδιο κείμενο, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ διατύπωση τῶν ἀπόψεων ποὺ συζητήσαμε, ὁ Ἐλύτης παραθέτει τὰ λόγια τῶν Σειρήνων (μ 186/8):

*οὐ γάρ πώ τις τῆδε παρήλασε νηὶ μελαίνῃ,
πρὶν γ' ἡμέων μελίγηρον ἀπὸ στομάτων ὄπ' ἀκοῦσαι,
ἀλλ' ὃ γε τερψάμενος νεῖται καὶ πλείονα εἰδώς.*

Ἀπὸ τὴν περιπέτεια μὲ τίς Σειρήνες εἶναι δανεισμένη καὶ ἡ εἰκόνα ποὺ ἀναφέρεται στὸ κείμενο τοῦ Ἐλύτη γιὰ τὸν Logea (ΑΧ σ. 491): «Ἀπεριόριστες μοιάζουν νὰ ἴναι οἱ ἀνταποκρίσεις τῆς φύσης καὶ τοῦ ἔρωτα. Ἐρωτα, ἔλα λοιπόν, μὴ δένεις πιά τὰ νιάτα σὲ κανένα κατάρτι, μὴ βουλώσεις κανενὸς ποντοπόρου τ' αὐτιά, ἔρωτα, οἱ σειρήνες καλύτερα κι ἀπὸ τίς πιὸ σεμνὲς καλόγριες ἐκτελοῦνε τὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ». Πρβ. μ 173/9:

*αὐτὰρ ἐγὼ κηροῖο μέγαν τροχὸν ὄξει χαλκῷ
τυτθὰ διατμήξας χερσὶ στιβαρῆσι πίεζον.
αἴψα δ' ἰαίνεται κηρός, ἐπεὶ κέλετο μεγάλη ἴς
Ἡελίου τ' αὐγὴ Ὑπεριονίδαο ἄνακτος·
ἐξεΐης δ' ἐτάροισιν ἐπ' οὔατα πᾶσιν ἄλειψα.
οἱ δ' ἐν νηὶ μ' ἔδησαν ὁμοῦ χεῖράς τε πόδας τε
ὄρθον ἐν ἱστοπέδῃ, ἐκ δ' αὐτοῦ πείρατ' ἀνήπτου.*

Ὁ ποιητὴς ἀντιστρέφει ἐδῶ τὴν ὁμηρικὴ εἰκόνα, καθὼς περιγράφει τὴν παράδοση τοῦ ποντοπόρου στὰ χέρια τῶν σειρήνων ὡς θετικὸ βῆμα,¹⁷ ποὺ ξεπερνᾶ τὸ συμβατικὸ ἔργο τῶν καλογριῶν πρὸς τὸν Θεό. Ἡ ἀποψη αὐτὴ βρίσκει τὴν ἐντυπωσιακότερη ἔκφρασή της στὴ γνώμη τοῦ Ἐλύτη γιὰ τὴν ἡδονὴ «ποὺ καμιὰ θεωρία ἴσαμε σήμερα, καμιὰ πίστη, ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό ἕως τὸν Μαρξισμό, δὲν ἀξιῶθηκαν νὰ τῆς δώσουν μιὰ θέση στὸ ὑπαιθρο τῶν αἰσθητηρίων μας.» (ΑΕ σ. 52). Ὁ Ἐλύτης δὲν ἀναζητεῖ τὸν παράδεισο πρὶν ἀπὸ τὸ

17. Ἔτσι καὶ ὁ Α. Ἐμπειρικός στὸ ποίημα «Στροφές στροφάλων» τῆς συλλογῆς *Τὸ σῶμα τῆς πρωίας, Ποιήματα*, Ἀθήνα 1962 (Γαλαξίας), σ. 157: «χαῖρε ποὺ ἀφέθηκες νὰ γοητευθῆς ἀπ' τίς σειρήνες».

προπατορικό ἀμάρτημα, ἀλλὰ πιστεύει ὅτι παράδεισος εἶναι ὁ κόσμος ποῦ ζοῦμε,¹⁸ ἀρκεῖ νὰ ἔχει κανεὶς τὴν ἱκανότητα νὰ τὸν ἀναγνωρίσει ἐπιστρατεύοντας τὶς αἰσθήσεις του καὶ ἀξιοποιώντας τες στὸν ὑψιστο βαθμὸ. Αὐτὴ ἡ στάση ὁδηγεῖ τελικὰ σὲ μιὰ μυστικοποίηση τοῦ ἔρωτα καὶ σὲ ἐξαγιασμὸ τῶν αἰσθήσεων.¹⁹

Ὁ ποιητὴς ἀντιμετωπίζει σὲ τόσο μεγάλο βαθμὸ τὰ πράγματα ἀπὸ τὴ γήινη καὶ αἰσθησιακὴ τους πλευρά, ὥστε ἀκόμη καὶ τὴν ἔμπνευση τὴ βλέπει σὰν θεϊκὴ παιδούλα, ποῦ ἔρχεται ὅπως ἡ «Ίρις ἀγγελέουσα» (ΑΕ σ. 42)· πρβ. Ίλιάδα Θ 397/8:

Ζεὺς δὲ πατὴρ Ἰδηθεν ἐπεὶ ἴδε χῶσαι ἄρ' αἰνῶς,
Ίρην δ' ὠτρυνε χρυσόπτερον ἀγγελέουσαν.

Πρόκειται ἴσως γιὰ τὴν ἴδια παιδούλα ποῦ ἐμφανίζεται καὶ στὸ κείμενό του «Τὰ Κορίτσια» (ΑΧ σ. 160).

Δύο φορές ὁ Ἐλύτης χρησιμοποιοῖ σὲ διάλογο τὴν ἀπάντηση ποῦ ἔδωσε ὁ Ὀδυσσεύς στὸν Κύκλωπα, ὅταν ἐκεῖνος ζήτησε νὰ μάθει τὸ ὄνομά του (Ὀδύσεια ι 366· πρβ. καὶ τὴν εὐριπίδεια μίμηση στὸν Κύκλωπα 549 καὶ 672/4):

(α) στὸ ποίημα «Τρεῖς φορές ἡ ἀλήθεια» τῆς συλλογῆς *Τὸ Φωτόδεντρο* (σ. 17)

— Ἐ ποῖος εἶναι αὐτός; — Ὁ φονιάς ποῦ πέρασε — Κι
ὁ τόσοσ σαματὰς γιατί; — Τὸ γεράκι τὸ γεράκι φτάνει
ἔφτασε — Καλὰ καὶ ποῖος ὀρίζει ἐδῶ; — Οὔτις Οὔ-
τις — Δὲν ἄκουσα ποῖος λέει;

18. Βλ. «Πρῶτα -Πρῶτα...», ΑΧ σ. 18· *Μαγεία* σ. 8· «Συνέντευξη», *Ἐκλογή* σ. 199. Πρβ. καὶ τὸ κείμενο τοῦ Ἐμπειρικοῦ «Ὅχι Μπραζιλια μὰ Ὀκτάνα» ἀπὸ τὸ βιβλίο του Ὀκτάνα, Ἀθήνα 1980 (Ίκαρος), σ. 78: «Ὀκτάνα θὰ πῆ ἐπὶ γῆς Παράδεισος, ἐπὶ τῆς γῆς Ἐδέμ, χωρὶς προπατορικὸν ἀμάρτημα...».

19. Βλ. «Πρῶτα-Πρῶτα...», ΑΧ σ. 41· «Ὁ Ζωγράφος Θεόφιλος», ΑΧ σ. 214· «Γιάννης Τσαρούχης», ΑΧ σ. 442. Πρβ. ἐπίσης «Τὰ Πάθη, ἄσμα ια'», *Τὸ Ἄξιον Ἐστί* σ. 64: «Εἰκονίσματα θά * ἔχω τ' ἄχραντα κορίτσια» καὶ «Δοξαστικὸν Β'», *Τὸ Ἄξιον Ἐστί* σ. 80: «τὰ κορίτσια τ' Ἀγγεῖα τῶν μυστηρίων». Σχετικὰ βλ. Ξ. Α. Κοκόλη, «Ἄξιον Ἐστί», *Ψαλμοὶ ΙΖ' καὶ ΙΗ'*: Ἀπόπειρα ὑπομνηματισμοῦ, Ἀντί, δ.π., σ. 42 § 71 καὶ G. P. Savidis, *Odysseus Elytis: Roes Esa Nus & Mirotamity*, Ἀθήνα 1980, σ. 20. Πρβ. καὶ τὴν Εἰσαγωγή τῆς Ἐλ. Μοσχονᾶ στὴ μετάφραση τῶν Μανιφέστων τοῦ Σουρρεαλισμοῦ τοῦ Α. Breton, Ἀθήνα 1972, σ. ιε': «Πρώτη συνέπεια τῆς ἀντιθρησκευτικῆς στάσης τοῦ Breton ὑπῆρξε ἡ ἀναζήτηση τοῦ "ἱεροῦ" στὴν καθημερινὴ ζωὴ». Ὁ Ἐλύτης πάντως δὲν υἱοθετεῖ τὴν ἀντιθρησκευτικὴ ἀκαμψία τοῦ Breton, ὅπως φανερώνει ἡ δήλωσή του («Συνέντευξη», *Ἐκλογή* σ. 203): «...εἶμαι ἕνας εἰδωλολάτρης ποῦ, ἀθέλητα, καταλήγει στὴ χριστιανικὴ ἀγιότητα».

(β) Στὸ εἰσαγωγικὸ κείμενο τοῦ τόμου Ἐνοιχτὰ Χαρτιά («Πρῶτα-Πρῶτα...», σ. 20) ὁ ποιητὴς μέμφεται τῇ συνετῇ πρόβλεψη τῶν γερόντων, γιὰτὶ κλείνει τοὺς ὀρίζοντες ποὺ ἀντικρίζουν οἱ νέοι (πρβ. καὶ «Τὰ Πάθη, ψαλμὸς ΙΔ'», Τὸ Ἄξιον Ἔστί σ. 57: «Καὶ τῶν ἀνθρώπων ἡ φρόνησις ἔκλεισε τὰ σύνορα»): «Ἡ αἴγλη τῆς νεότητος εἶναι, ὡς ἓνα σημεῖο, αἴγλη τοῦ σφάλματος. Ζηλιάρηδες γέροι, ποὺ ἔλα σας τὰ ἔχετε προβλέψει. Δὲ θὰ ῥθει ποτὲ τὸ ἀηδόνι νὰ λαλήσει πάνω στὴ σωφροσύνη σας. Μωρὲ δὲ θὰ ῥθει, δὲ θὰ ῥθει. — Ποιὸς μιλάει; — Οὔτις! Οὔτις!»

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ συγκινεῖ ἰδιαίτερα τὸν ποιητὴ εἶναι ἡ δυνατότητα ποὺ ἔχει νὰ χρησιμοποιοῦ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἡ ὁποία εἶναι μία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου («Τὰ Πάθη, ψαλμὸς Β'», Τὸ Ἄξιον Ἔστί σ. 28):²⁰

Τὴ γλῶσσα μου ἔδωσαν ἑλληνικὴ
τὸ σπῆτι φτωχικὸ στὶς ἀμμουδιὰς τοῦ Ὀμήρου.
Μονάχη ἔγνοια ἡ γλῶσσα μου στὶς ἀμμουδιὰς τοῦ Ὀμήρου.

Τὴν ὀφειλὴ τοῦ Ἐλύτη στὸν Ὀμηρὸ θὰ ἔδειχνε μιὰ εἰδικὴ διερεύνησις τοῦ λεξιλογίου τῶν ποιημάτων του. Ἐδῶ περιορίζομαι σὲ δύο παραδείγματα ἀπὸ τὴ Μαρία Νεφέλη:

(α) «Ὁ Νεφεληγερέτης» (σ. 23):

Ἄ τί ὠραῖα νὰ ἔσαι νεφεληγερέτης
νὰ γράφεις σὰν τὸν Ὀμηρὸ ἐποποιῖες.

Τὸ ἐπίθετο τοῦ Δία νεφεληγερέτα εἶναι συχνὸ στὸν Ὀμηρὸ (π.χ. Α 511, α 63).

(β) «Ἡ παρθενογένεσις» (σ. 101) «Ζεὺς ὁ ἀργικέραυνος» (βλ. π.χ. Γ 121).

2. Ἀρχίλοχος

Ὁ ποιητὴς ἀναφέρει τὸν δηκτικὸ ἱαμβογράφου μαζί με τὴ Σαπφῶ ὑπογραμμίζοντας ὅτι ὁ Ἀρχίλοχος ἀνήκει στὴ γενιὰ ἐκείνη τῶν ποιητῶν ποὺ ἀποτίναξαν τὸν ζυγὸ τοῦ θεϊκοῦ μύθου καὶ πρόβαλαν με ἐμφασι τὴ σημασία τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητος («Πρῶτα-Πρῶτα...», ΑΧ σ. 40).²¹ Μὲ αὐτὴν τὴν εἰκόνα ἐναρμονίζεται θαυμάσια μιὰ ἄλλη περιχοπὴ ἀπὸ τὰ Ἐνοιχτὰ Χαρτιά («Τὰ Κορίτσια», σσ. 142-143): «Τὸ τί θ' ἄκουσε ὁ Ἀρχίλοχος ὅταν

20. Βλ. Μαρωνίτη, «Φιλολογικὰ προλεγόμενα», ἔ.π., σσ. 22-23· πρβ. ἐπίσης Λιγνάδης, ἔ.π., σ. 19 καὶ Πολίτη, ἔ.π., σσ. 51-52.

21. Βλ. σχετικὰ Β. Snell, *Die Entdeckung des Geistes*, Γοττίγγη 1975⁴, σσ. 56-81.

μίλησε ὅπως μίλησε γιὰ τὴν ἀσπίδα τοῦ ἢ ὅταν βάφτισε τὸν πατέρα τῆς φίλης τοῦ τῆς Νεοβούλης (ποῦ δὲν τὸν χώνευε) Πορδικίδη, ἀκριβῶς μὲ τὴ σημερινὴ σημασία τῆς λέξης, οὔτε θέλω νὰ τὸ φανταστῶ». Ὁ Ἀρχίλοχος εἶναι ὁ πρῶτος ποιητῆς, ἀπὸ ὅσο ξέρουμε, ποῦ θεωρεῖ τὴ ζωὴ τοῦ πολυτιμότερη ἀπὸ τὸν ἥρωικὸ θάνατο, ὅπως ἀπαιτοῦσε ὁ ἐπικὸς κώδικας τιμῆς. Ἔτσι δὲ διστάζει σὲ στιγμὴ μεγάλου κινδύνου νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ἀσπίδα τοῦ στοῦς ἐχθρούς.²² Ὁ ποιητῆς ὑπανίσσεται ἐδῶ τὸ περίφημο ἀπόσπασμα 5 West, ποῦ καταλήγει ὡς ἐξῆς (3-4):

αὐτὸν δ' ἐξεσάωσα. τί μοι μέλει ἀσπίς ἐκείνη;
ἐρρέτω· ἐξαῦτις κτήσομαι σὺ κακίω.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ προσβλητικὸ παρωνύμιο τοῦ πατέρα τῆς Νεοβούλης, ὁ ποιητῆς εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μὲ πληροφορήσει (σὲ ἐπιστολὴ τοῦ μὲ ἡμερομηνία 19.3.1979) ὅτι εἶχε στὸν νοῦ τοῦ τὸ ἀπόσπασμα *95 Lasserre πατρόθεν πορδικίδη.²³ Πρέπει, ὡστόσο, νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ ἀπόδοση τοῦ ἀποσπάσματος στὸν Ἀρχίλοχο εἶναι ἐντελῶς ἀβέβαιη. Ἔτσι ὁ νεότερος ἐκδότης τῶν λαμβογράφων M. L. West (1971) δὲν τὸ περιλαμβάνει καθόλου στὰ ἀποσπάσματα τοῦ. Φυσικά, τὸν ποιητῆ δὲν τὸν ἐνδιαφέρει τόσο ἡ πατρότητα τοῦ κειμένου ὅσο ἡ ρηξικέλευθη γλωσσοπλαστικὴ ἱκανότητα τοῦ ὁμοτέχνου τοῦ, ἱκανότητα ποῦ θαυμάζουμε καὶ ἐμεῖς στὴν ποίηση τοῦ Ἐλύτη.

Ὁ Ἐλύτης ἀναφέρει τὸν Ἀρχίλοχο καὶ ἄλλες δύο φορές:

(α) Στὸ κείμενο «Πρῶτα-Πρῶτα...» (ΑΧ σ. 44): «Ἐνα μεταφορικὸ καλοκαίρι μὲ περίμενε, ὀλίγιο, αἰώνιο, μὲ τὰ τριξίματα τοῦ ξύλου, τὶς μυρωδιὰς τῶν ἀγριῶν χόρτων, τὰ σύκα τοῦ Ἀρχίλοχου καὶ τὸ φεγγάρι τῆς Σαπφῶς». Ὁ ποιητῆς ὑπανίσσεται τὸ ἀπόσπασμα 116 West: ἔα Πάρον καὶ σύκα κείνα καὶ θαλάσσιον βίον.²⁴

(β) Στὸ ποίημα «Διᾶξ τὸ μύρτον» τῆς συλλογῆς *Τὸ Φωτόδεντρο* ἀναφέρεται ὀνομαστικὰ ἡ πηγὴ τοῦ νεοέλληνα ποιητῆ: «“διᾶξ τὸ μύρτον” ποῦ θὰ ἔλεγε κι ὁ Ἀρχίλοχος» (σ. 20). Πρόκειται γιὰ τὸ ἀπόσπασμα 32 West ποῦ παραδίδεται χωρὶς ἄλλα συμφραζόμενα. Ὅτι ἡ μυρτιὰ παραπέμπει στὸ γυ-

22. Βλ. H. Fränkel, *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums*, Μόναχο 1962², σσ. 152-153 καὶ Snell, ὁ.π., σ. 61.

23. Τὸ ἀπόσπασμα παραδίδεται ἀπὸ τὸν Ἡσύχιο (π 1134) καί, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἐκδότης τοῦ λεξικογράφου M. Schmidt, ὁ Bergk τὸ εἶχε ἀποδώσει στὸν Ἀρχίλοχο ἢ στὸν Ἰππώνακτα. Ἀντίθετα ὁ A. Meineke, *Philologus* 13 (1858) 550, ὑποστήριξε ὅτι τὸ ἀπόσπασμα προέρχεται ἀπὸ σατυρικὸ δράμα.

24. Γιὰ τὶς ποικίλες ἐρμηνεῖες ποῦ δόθηκαν στὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ βλ. J.-Th. Paradedetriou, «A reinterpretation of Archilochus 53 D», *ΕΕΦΣΠΘ* 13 (1974) 75-81

ναικεῖο αἰδοῖο, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Κοκόλης,²⁵ εἶναι πολὺ πιθανὸ καὶ ἐνισχύε-
ται ἀπὸ τὴν εὐρεία χρῆση τῆς λέξης στὴν ἀρχαιότητα μὲ αὐτὴν τὴ σημασία.²⁶

3. Σαπφῶ

Ἡ Λέσβος κατέχει ξεχωριστὴ θέση στὸ ἔργο τοῦ Ἐλύτη ὄχι μόνο γιὰ τὸ νησί εἶναι ἡ πατρίδα τῆς κατεξοχὴν ἀρχαίας λυρικῆς ποιήτριας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ποιητὴς συνδέεται μὲ τὸν τόπο αὐτὸ μὲ δεσμοὺς καταγωγῆς.²⁷ Δὲν εἶναι, ἐπομένως, περίεργο τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἐλύτης αἰσθάνεται τὴν ἀγάπη του γιὰ τὴ φύση ὡς κληρονομία τῶν αἰολέων προγόνων του²⁸ καὶ ἰδιαίτερα τῆς Σαπφῶς («Χρονικό», ΑΧ σ. 280). Εἶναι ἡ ἀγάπη γιὰ τὸ ἀπλὸ καὶ ἀνεπι-
τήδευτο ποὺ μένει προφυλαγμένο ἀπὸ τὶς ἐπιδράσεις τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν τύρβη τῶν πόλεων.²⁹ Ἀκριβῶς τὴν παρουσία τῆς φύσης στὸ ἔργο τοῦ G. Ungaretti—παρὰ τὴ δεσπόζουσα ἐξόμνηση τῆς τεχνολογίας, ἡ ὁποία ὑπῆρξε τὸ κατεξοχὴν θέμα τοῦ ἰταλικοῦ φουτουρισμοῦ,—ἐπιδοκιμάζει μὲ θαυμασμὸ ὁ Ἐλύτης, καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο συμπλησιάζει τὸν νεότερο ποιητὴ στοὺς ἀρχαίους λυρικοὺς Σαπφῶ καὶ Ἴβυκο («Giuseppe Ungaretti», ΑΧ σ. 493). Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μιὰ ἄλλην ἄποψη θεωρεῖ ὁ ποιητὴς τὸ ἔργο τῆς Σαπφῶς συγκρίσιμο μὲ σύγχρονους καλλιτέχνες, ὅπως ὁ Dylan Thomas καὶ ὁ Pablo Neruda. Εἶναι, ὅπως εἶδαμε στὸ τμῆμα γιὰ τὸν Ἀρχίλοχο, ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὴ θεϊκὴ ἐξάρτηση καὶ ἡ σχετικοποίηση τῶν ἥρωικῶν ἀξιών. Μὲ αὐτὴν τὴν ἀξιολόγηση τῆς λέσβιας ποιήτριας ἐναρμονίζεται θαυμάσια μιὰ ἄλλη περικοπὴ ἀπὸ τὰ Ἀνοιχτὰ Χαρτιά, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ Σαπφῶ μαζὶ μὲ τὸν Μίμνερμο καὶ ἄλλους νεότερους Ἕλληνες καὶ ξένους ποιητὲς θεωρεῖται ὅτι προξένησε ρήγματα στὸ τεῖχος τῆς συμβατικότητος («Ποιητικὴ Νοημοσύνη», ΑΧ σ. 373).

Ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Ἐλύτη στὴ Λέσβο τὸ 1935, λίγο μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ζωγράφου Θεόφιλου, ἔδωσε τὴν εὐκαιρία στὸν ποιητὴ νὰ γνωρίσει τὴν αἰολικὴ

25. Ὁ.π., σ. 40 § 33· πρβ. Λιγνάδη, ὁ.π., σσ. 221, 226, 239, 253, 275. Παρενθετικὰ σημειῶνω ὅτι ὁ ποιητὴς ἀναφέρει τὸ ὄνομα Μυρτώ στὸ ποίημα «Ἐφτὰ μέρες γιὰ τὴν αἰωνι-
ότητα» («Ἐξὴ καὶ μία τύφει σ. 24) καὶ στὸ Ἄξιον Ἔστι σσ. 75 καὶ 80.

26. Βλ. J. Henderson, *The maculate Muse*, New Haven-London 1975, σσ. 134-135 § 125.

27. Βλ. τὴν ἐκτενὴ περιγραφὴ ποὺ ἀφιερώνει ὁ ποιητὴς στὸ νησί μὲ τὸν τίτλο «Ἡ ἄλλη Λέσβος» στὸ κείμενό του «Ὁ Ζωγράφος Θεόφιλος», ΑΧ σσ. 207-212.

28. Γιὰ τοὺς αἰολεῖς προγόνους βλ. καὶ Κοκόλη, ὁ.π., σ. 42 § 71.

29. Πρβ. «Συνέντευξη», *Ἐκλογή* σσ. 192-193: «...ὁ ποιητὴς θὰ ἔπρεπε νὰ πασχίσει γιὰ κάτι ποὺ εἶναι καθαρὸ. (Ἔχω γράψει ἓνα μεγαλύτερο ποίημα, ἀδημοσίευτο ἀκόμη, τὴ Μαρία Νεφέλη, ὅπου κάνω μιὰ παραχώρηση σ' αὐτὸν τὸν κανόνα... Θὰ εἶναι τὸ πρῶτο μου ποίημα ποὺ διαδραματίζεται μέσα στὴν πόλη»).

φύση, ἡ ὁποία ἄσκησε τόσο μεγάλη ἐπίδραση ἐπάνω του, ὥστε τοῦ ῥχόταν νὰ μιλήσει «παλαιὰ Αἰολικά, ὅλο ἄλφα καὶ νί, κάτι "τὰν ἀπάλαν Σελάναν"³⁰—τὰν Μυτιλάναν"» («Ὁ Ζωγράφος Θεόφιλος», ΑΧ σ. 212). Τὸ ἴδιο συναίσθημα προδίδει καὶ ἓνα ποίημα γραμμένο τὸ 1953 μὲ τὸν τίτλο «Τῆς Σελήνης τῆς Μυτιλήνης παλαιὰ καὶ νέα ὠδῆ» (Τὰ Ἐτεροθαλῆ σ. 24), ὅπου συναντοῦμε τὸ ὄνομα τῆς Σαπφῶς καὶ τὸν αἰολικὸ τύπο σελάν<ν>α. Εἰδικὰ γιὰ τὸ θέμα τῆς σελήνης³¹ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα ἰδιαίτερα ἀγαπητὸ μοτίβο στὴν ποίηση τῆς Σαπφῶς ὅπως μαρτυροῦν τὰ ἀποσπάσματα 34, 1-154 L.-P. καὶ τὸ λυρικὸ ἀπόσπασμα 976 Page (δέδυκε μὲν ἂ σελάννα) ποὺ πιθανότατα πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὴ λέσβια ποιήτρια³² πρβ. ἐπίσης τὰ ἀποσπάσματα 96, 8 καὶ 199 L.-P. Δὲ μᾶς ἐκπλήσσει καθόλου, ἐπομένως, ἡ συχνὴ ἀναφορὰ τοῦ ποιητῆ στὸ «φεγγάρι τῆς Σαπφῶς» («Πρῶτα-Πρῶτκ...», ΑΧ σ. 44 καὶ «Σχέδιο γιὰ μιὰν εἰσαγωγὴ στὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου», Αἰολικά Γράμματα, ὅ.π., σ. 9).

Ἡ ἀγάπη τοῦ Ἐλύτη γιὰ τὴ Σαπφῶ τὸν ὀδήγησε στὴν ἀπόφαση νὰ μεταφράσει τὰ ἀποσπάσματά της³³ [μιὰ ἀνέκδοτη ἐλεύθερη ἀπόδοση τῆς πασίγνωστης προσευχῆς τῆς Σαπφῶς (ἀπ. 1 L.-P.) βλ. στὰ Αἰολικά Γράμματα, ὅ.π., σ. 7], ἐνῶ τόσο στὰ πεζὰ ὅσο καὶ στὰ ποιητικὰ του κείμενα παραθέτει αὐτούσιους σαπφικούς στίχους ἢ ὀνόματα ἀπὸ τὶς φιλενάδες τῆς ποιήτριας. Συγκεκριμένα ἀναφέρει τὰ ἑξῆς ὀνόματα:

Ἀνακτορία: «Villa Natacha II», Τὰ Ἐτεροθαλῆ σ. 46 (βλ. ἀπ. 16, 15 L.-P.)

Ἀριγνώτα: «Δοξαστικὸν Β'», Τὸ Ἄξιον Ἔστί σ. 80 (βλ. ἀπ. 96, 4-5 L.-P.)³⁴

30. Ἡ συμπλοκὴ ἐπιθέτου καὶ οὐσιαστικοῦ ἀνήκει στὸν Ἐλύτη.

31. Παρὰ τὴ φρόνιμη προειδοποίησι τοῦ Κεχαγιόγλου, ὅ.π., σ. 47 νὰ ἐπιχειροῦνται μὲ ἰδιαίτερη προσοχὴ ἔρευνες λεμματικοῦ χαρακτήρα, ὅπως «τὸ Αἰγαῖο», «ὁ ἥλιος» κτλ., εἰδικὰ τὸ θέμα τῆς σελήνης στὴν ποίηση τοῦ Ἐλύτη ἀξίζει νὰ διερευνηθεῖ διεξοδικότερα, τόσο καθαυτὸ ὅσο καὶ σὲ σύγκρισή μὲ τὴ χρῆση του σὲ ἄλλους ποιητές.

32. Τὴν ἀπόδοση τοῦ ἀποσπάσματος στὴ Σαπφῶ ὑποστήριξαν πρόσφατα οἱ D. A. Campbell, *Greek Lyric Poetry. A Selection*, Λονδίνο 1967, σ. 285 καὶ D. Clay, «Fragmentum adespotum 976», *TAPhA* 101 (1970) 119-129. Βλ. τώρα ἀπ. 168 B Voigt.

33. Βλ. τὸ λῆμμα 6.69.1 στὴ βιβλιογραφία τοῦ Ἐλύτη ποὺ συνέταξε ὁ Μ. Vitti σὲ συνεργασία μὲ τὴν Α. Γαβαθᾶ, Ἀθήνα 1977, σ. 120. Πρβ. καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ Γ. Βαλέτα, «Τὸ μεταφραστικὸ ἔργο τοῦ Ἐλύτη», *Αἰολικά Γράμματα*, ὅ.π., σσ. 131-135, ἰδιαίτερα σ. 134, ὅπου ἀναδημοσιεύεται ἓνα γράμμα τοῦ ποιητῆ γιὰ τὶς μεταφράσεις του τῶν ἀλεξανδρινῶν ποιητῶν. Γιὰ λεπτομέρειες βλ. τὸ λῆμμα 2.43 στὴ βιβλιογραφία Ἐλύτη, ὅ.π., σσ. 33-34.

34. Βλ. Μαρωνίτη, ὅ.π., σ. 30· Λιγνάδη, ὅ.π., σ. 262 καὶ τὴ σημείωση τῶν E. Keeley καὶ G. Savidis στὴ μετάφραση τοῦ Ἄξιον Ἔστί στὰ Ἀγγλικά, University of Pittsburgh Press 1974, σ. 157 (σχόλιο στὴ σ. 133, 17).

Μίκα: «Ὁ Ζωγράφος Θεόφιλος», *ΑΧ* σ. 212· «Ὁ κῆπος τοῦ Εὐωχείρ», *Τὸ Φωτόδεντρο* σ. 47 (βλ. ἀπ. 71, 1 L.-P.)

Μνασιδίκα καὶ Γυρίνω: «Ὁ Ζωγράφος Θεόφιλος», *ΑΧ* σ. 212 (βλ. ἀπ. 82 L.-P.).

Ἐξάλλου παραθέτει τοὺς ἐξῆς στίχους ἢ ἀποσπάσματα:

«Δοξαστικὸν Β'», *Τὸ Ἄξιον Ἔστι* σ. 80: ἐλθόντ' ἐξ οὐράνω πορφυρίαν περ
θέμενον χλάμιν (ἀπ. 54 L.-P.)³⁵

«Σχέδιο γιὰ μιὰν εἰσαγωγή στὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου», *Αἰολικὰ Γράμματα*, ὁ.π.,
σ. 9: ὄττω τις ἔραται (ἀπ. 16, 3-4 L.-P.)³⁶

«Ὁ Ζωγράφος Θεόφιλος», *ΑΧ* σ. 212:

— παρθενία, παρθενία, ποῖ με λίποισα † οἶχη;

— † οὐκέτι ἤξω πρὸς σέ, οὐκέτι ἤξω † (ἀπ. 114 L.-P.)³⁷

Τὸ ὄνομα τῆς Σαπφῶς, ὅπως εἶδαμε, ἀναφέρεται συχνὰ στὴν ποίηση τοῦ
Ἐλύτη συμπληρωματικὰ ἀναφέρω τὶς ἀκόλουθες τρεῖς περιπτώσεις:

(α) Τὸ κείμενο «Πρῶτα-Πρῶτα...», *ΑΧ* σσ. 29 καὶ 30 (ὅπου μνημονεύε-
ται κάποιος πάπυρος τῆς ποιήτριας στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο).

(β) Στὸ ποίημα «Τύχη» τῆς Συλλογῆς *Χαμαιλέων*, *Τὰ ρῶ* σ. 48 γί-
νεται λόγος γιὰ τὸ «τραγούδι τῆς Σαπφῶς».

(γ) Στὸ «Χρονικό», *ΑΧ* σ. 332 ὁ Ἐλύτης καταγράφει ἓνα ἀπόσπασμα
συνομιλίας του μὲ τὸν Eliuad, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στοὺς κατὰ παραγγελίαν
γραμμένους ἐπινίκους τοῦ Πινδάρου καὶ στὰ ἐπιθαλάμια τῆς Σαπφῶς.

Δὲν εἶναι, ὅμως, μόνο οἱ συχνὲς ἀναφορὲς στὸ ὄνομα τῆς ποιήτριας καὶ
τὰ παραθέματα ποὺ μαρτυροῦν τὸν στενὸ δεσμὸ τοῦ Ἐλύτη μὲ τὸ ἔργο τῆς
ἀρχαίας ὁμοτέχνου του· ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο νιώθει περήφανος εἶναι, ὅπως καὶ
στὴν περίπτωσι τοῦ Ὀμήρου, ἡ δυνατότητα νὰ χρησιμοποιεῖ τὶς λέξεις «θά-
λασσα» καὶ «οὐρανός» ποὺ ἀπαντοῦν καὶ στὴν ποίηση τῆς Σαπφῶς («Χρο-
νικό», *ΑΧ* σ. 352· πρβ. τὰ ἀπ. 96, 10 καὶ 54 L.-P. ἀντιστοίχως). Τὸ θέμα
τῆς γλώσσας βρίσκεται πάλι στὸ κέντρο τοῦ στοχασμοῦ του.

4. Ἄλκαϊος

Ὁ Ἐλύτης δὲν ἀναφέρει ὀνομαστικὰ τὸν Ἄλκαϊο ποτέ, καὶ μόνο μιὰ
φορὰ παραθέτει κάποιο ἀπόσπασμά του. Δὲν ἀποκλείεται τὸ γεγονὸς αὐτὸ νὰ

35. Βλ. Μαρωνίτη, ὁ.π., σ. 30· Λιγνάδη, ὁ.π., σ. 260 καὶ τὴ σημείωσι τῶν Keeley
καὶ Savidis, ὁ.π., σ. 157 (σχόλιο στὴ σ. 133, 3-4).

36. Ὁ σαπφικὸς στίχος ἀποτελεῖ τίτλο μέρους ἀπὸ τὸν ἀδημοσίευτο *Μικρὸ Ναυτίλο*.
βλ. τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα στὴν *Ἐκλογή* σ. 215.

37. Ἀκολουθῶ τὸ κείμενο τῶν Lobel-Pago, *Poetarum Lesbiorum Fragmenta*,
Ὁξφόρδη 1955. Στὸ κείμενο τοῦ Ἐλύτη ἀπουσιάζουν, φυσικά, οἱ σταυροί, ἐνῶ τὸ δεύτερο
οὐκέτι σημειώνεται μὲ ἐκθλιψη.

ὀφείλεται στὸ θέμα τῆς ποίησης τοῦ αἰολέα ἀριστοκράτη, ἡ ὁποία ἐντάσσεται σὲ συγκεκριμένα κοινωνικοπολιτικὰ συμφραζόμενα ποὺ γιὰ μᾶς ἔχουν ἀποκλειστικὰ ἱστορικὴ ἀξία.³⁸ Ὄταν ὁμοῦς ὁ Ἄλκαϊος ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἐπικαιρότητα τῆς ἐποχῆς του καὶ μιλά γιὰ τὴ γέννηση τοῦ ἔρωτα, βασικοῦ θέματος στὴν ποίηση τοῦ Ἐλύτη, ὁ ποιητὴς σπεύδει νὰ παραθέσει τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα στὸ κείμενό του «Τὰ Κορίτσια» (ΑΧ σ. 138):³⁹ «Ἀπὸ τότε ποὺ ἡ εὐπέδιλος Ἴρις, χρυσοκόμα Ζεφύρω μιχθεῖσα, ἔφερε στὸν κόσμον τὸν Ἐρωτα... μύρισε ὠραῖα ἢ χλόη». Τὸ σχετικὸ ἀρχαῖο ἀπόσπασμα ποὺ παραδίδει ἀνώνυμα ὁ Πλούταρχος (Ἐρωτικὸς 765 e) ἔχει ὡς ἐξῆς (ἀπ. 327 L.-P.):

...δεινότατον θεῶν
τὸν γέννατ' εὐπέδιλος Ἴρις
χρυσοκόμα Ζεφύρω μίγυισα.

5. Ἴβυκος

Στὸ κείμενό του «Ἡ ἀληθινὴ φυσιογνωμία καὶ ἡ λυρική τόλμη τοῦ Ἀνδρέα Κάλβου» (ΑΧ σσ. 49-97) ὁ Ἐλύτης ἀπαντᾷ στὴν ὀξύτατη κριτικὴ ποὺ ἄσκησε ὁ Πέτρος Βλαστός σ' ἓνα ἄρθρο του σχετικὰ μὲ τὴ γλωσσικὴ ἀνορθοδοξία τοῦ Ἴβυκου στὴν ἀρχαιότητα καὶ τοῦ Κάλβου στὰ νεότερα χρόνια,⁴⁰ καὶ ὑπερασπίζεται τὶς γλωσσικὲς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν καθιερωμένη χρῆση. Συγκεκριμένα ἐπαναλαμβάνει ἐπιδοκιμαστικὰ τοὺς τύπους *ἀλίτροχα* (ἀπ. 327 Page), *ἦλσατο* (ἀπ. 332 Page) καὶ *κλαγγί* (ἀπ. 333 Page) ποὺ ἀναφέρει ὁ Βλαστός, γιὰ νὰ μεμφοθεῖ τὴ γλωσσικὴ ἀνεπάρκεια τοῦ Ἴβυκου («Κάλβος», ΑΧ σ. 85).

Στὸ ἴδιο ἄρθρο τοῦ Βλαστοῦ ὀφείλει ὁ Ἐλύτης καὶ τὸν χαρακτηρισμὸ

38. Πρβ. τὴν εὐστοχὴ διατύπωση τοῦ A. Lesky, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας* (μετ. Α. Τσοπανάκη), Θεσσαλονίκη 1964, σ. 212: «Στὴ ζωὴ αὐτοῦ τοῦ Αἰολέα ἀριστοκράτη τὸ πιὸ σημαντικὸ πρᾶγμα εἶναι οἱ ἀγῶνες συλλόγων διψασμένων γιὰ τὴν ἐξουσία καὶ τὰ συμπόσια στὴν αἴθουσα τῶν ἀνδρῶν, πρᾶγματα ποὺ δύσκολα μᾶς τραβοῦν ἀπὸ μόνον τους».

39. Μὲ αὐτὸ, φυσικὰ δὲ θέλω νὰ ὑποστηρίξω ὅτι ἡ ποίηση τοῦ Ἐλύτη δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα. Βλ. σχετικὰ τὶς μελέτες τοῦ Μαρωνίτη «Ὁ ποιητὴς καὶ ἡ Ἱστορία: Ὁ ρεαλισμὸς τοῦ Καβάφη καὶ ὁ ὑπερρεαλισμὸς τοῦ Ἐλύτη»· «Ὁ τύπος τοῦ ἐθνικοῦ ποιητῆ: Ὁ ἀντίκτυπος τοῦ ἀλβανικοῦ ἔπους στὴν ποίησή μας»· «Ὁ ἐσωτερικὸς λυρισμὸς τοῦ Ἐλύτη», δ.π., σσ. 37-51, 55-80, 107-125 ἀντιστοίχως. Ἡ ἐρμηνεία μου—καὶ αὐτὸ τὸ τονίζω μὲ ἐμφαση—περιορίζεται μόνον στὴν προσπάθεια νὰ ἐξηγήσει γιὰτί ὁ ποιητὴς δὲν ἐκδήλωσε στὸν ἴδιο βαθμὸ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ἄλκαϊου ὅπως γιὰ τὴν ποίηση τῆς Σαπφῶς.

40. Ὁ ποιητὴς ἔχει προφανῶς ὑπόψη του τὸ ἄρθρο τοῦ Βλαστοῦ «Ἀπὸ τὸν Ἴβυκο στὸν Κάλβον», *Νέα Ἐστία* 25 (1939) 733-736.

τοῦ ἀρχαίου λυρικοῦ ἐρωτομανέστατος περὶ μειράκια («Κάλβος», ΑΧ σ. 84), ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ βιογραφικὸ ἄρθρο τῆς Σούδας (ι 80 Adler), καθὼς καὶ τὴν ἐσφαλμένη ἀποψη ὅτι ὁ Ἴβυκος ἀποκάλεσε τὶς Μοῦσες «δασκάλους». Παραθέτω αὐτούσια τὰ δύο χωρία, γιὰ νὰ φανεῖ καλύτερα ἡ ἐξάρτηση αὐτῆ. Ἐλύτης («Κάλβος», ΑΧ σ. 85): [Ὁ Ἴβυκος] «ἔδειξε γενικὰ τὴν ἱκανότητα ν' ἀποτινάξει τὸ ζυγὸ τῆς παράδοσης καὶ ν' ἀντιδράσει στὸ σχολαστικισμὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀποκαλώντας τὶς Μοῦσες "σεσοφισμένες", δηλαδή, οὔτε λίγο οὔτε πολὺ, δασκάλους».

Βλαστός (δ.π., σ. 733): «Τὶς Μοῦσες τοῦ Ἐλικώνα τὶς λέει παστρικά "δασκάλους" μεταχειρίζεται γι' αὐτὲς τῆ λέξη "σεσοφισμένοι" σὰ νὰ ποῦμε ὀρμηγεμένες, δασκαλεμένες». Πρόκειται γιὰ τοὺς στίχους 23 κ.έ. ἐνὸς παπυρικοῦ ἀποσπάσματος τοῦ Ἴβυκου⁴¹ ποὺ συγγενεῦουν θεματικὰ μὲ τοὺς στίχους Β 484/7 τῆς Ἰλιάδας.⁴²

Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἀναφέρεται ἡ τρωικὴ ἐκστρατεία, ποὺ ὡς γεγονὸς τοῦ παρελθόντος ἐμπίπτει ἀπόλυτα στὴ δικαιοδοσία τῶν Μουσῶν· αὐτὲς θὰ ἐμπνεύσουν καὶ θὰ προσφέρουν στὸν ποιητὴ τὶς ἀπαραίτητες πληροφορίες. Αὐτὴ ἡ θεματικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν Ἴβυκο καὶ στὸν Ὀμηρο ἀρκεῖ γιὰ νὰ δείξει ὅτι στὸ ρῆμα δὲν ὑπόκειται ἡ ὑποτιμητικὴ σημασία, ὅπως θὰ μᾶς ἔκανε νὰ πιστέψουμε τὸ ἀρνητικὸ περιεχόμενον ποὺ ἀποκτᾶ τὸ σοφίζομαι ἀργότερα. Ἐδῶ πάντως σημαίνει: «εἶμαι ἔμπειρος, ἐπιδέξιος».⁴³

Στὸ ἴδιο πάντα κείμενο ὁ Ἐλύτης παραθέτει δύο ἀποσπάσματα τοῦ Ἴβυκου, ποὺ, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος τὸν ἐντυπωσίασαν:

(α) «Κάλβος», ΑΧ σ. 84 (= ἀπ. 285 Page):

Τοὺς τε λευκίππους κόρους
τέκνα Μολιόνας κτάνον,
ἄλικας ἰσοπάλους ἐνιγνύους
ἀμφοτέρους γεγαῶτας ἐν ὤεῳ
ἀργυρέῳ.

Ἐκτὸς φιλολογικῆ ἀποψη εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ γραφὴ ἰσοπάλους

41. Εἶναι τὸ ἀπ. 282 Page ποὺ ἀναδημοσιεύεται ἀναθεωρημένο πάλι ἀπὸ τὸν D. Page στὸ *Supplementum Lyricis Graecis*, Ὁξφόρδη 1974, ἀπ. 151.

42. Βλ. Fränkel, δ.π., σ. 330 σημ. 27 καὶ B. Snell, *Dichtung und Gesellschaft*, Ἄμβουργο 1965, σ. 120.

43. Γιὰ τὴν σημασία τοῦ ρήματος βλ. C. M. Bowra, *Greek Lyric Poetry*, Ὁξφόρδη 1961², σσ. 255-256. Γιὰ τὸ οὐσιαστικὸ σοφία σὲ σχέση μὲ τὴν ποίηση βλ. H. Maehler, *Die Auffassung des Dichterberufs im frühen Griechentum bis zur Zeit Pindars* (Hypomnemata 3), Γοττίνγη 1963, σσ. 64 σημ. 4, 67-68, 82 καὶ 94-98, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

ἀντὶ τοῦ παραδεδομένου ἰσοκεφάλους⁴⁴ ὀφείλεται σὲ διορθωτικὴ πρόταση τοῦ Meineke, ποὺ δὲν υἱοθετήθηκε ἀπὸ τοὺς νεότερους ἐκδότες. Εἶναι ἀρκετὰ εὐγλωττὴ ἐν προκειμένῳ ἡ ταλάντευση τοῦ Bergk, ὁ ὁποῖος στὴν τρίτη ἔκδοση τῶν Λυρικῶν (Λιψία 1867) ἀναφέρει τὴν πρόταση τοῦ Meineke στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, ἐνῶ στὴν τέταρτη (μεταθανάτια) ἔκδοση (Λιψία 1882: ἐπανέκδοση 1914) δέχεται τὴ γραφὴ ἰσοπάλους στὸ κείμενο. Στὸν ἴδιο στίχο ὁ τύπος ἐνιγνύους πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ μᾶλλον σὲ τυπογραφικὴ ἁβλεψία ἢ ὀρθὴ γραφὴ εἶναι ἐνιγνίους.

(β) «Κάλβος», ΑΧ σ. 85· ὁ Ἐλύτης παραθέτει ἐδῶ τοὺς ἑπτὰ ἀπὸ τοὺς δεκατρεῖς στίχους τοῦ ἀπ. 286 Page:

*Ἴπρι μὲν αἶ τε Κυδώνια
μαλίδες ἀρδόμεναι ῥοᾶν
ἐκ ποταμῶν, ἵνα παρθένων
κῆπος ἀκήρατος, αἶ τ' οἰνανθίδες
αὐξόμεναι σκιεροῖσιν ὑφ' ἔρνεσιν
οἰναρέοις θαλέθοισιν, ἐμοὶ δ' Ἔρος
οὐδεμίαν κατάκοιτος ὥραν.*

Ὁ Page σημειώνει στὸ κριτικὸ τοῦ ὑπόμνημα: *incertum quatenus dialectus sit pessum data* καὶ δέχεται στὸ κείμενό του τοὺς τύπους *μηλίδες, κῆπος*, ἐνῶ ὁ Ἐλύτης διατηρεῖ τὴ διαλεκτικὴ ἀσυνέπεια (*μαλίδες, κῆπος*) καὶ παρατηρεῖ: «Κι ἔχοντας ὁ Ἴβυκος βαθιὰ μέριμνα τοῦ προσωπικοῦ ὕφους καὶ τῆς καινοτομίας ἀνακάτεψε τὰ Αἰολικὰ, τὰ Δωρικὰ καὶ τὰ Ἰωνικὰ, χωρὶς νὰ διστάσει ποτέ του.» («Κάλβος», ΑΧ σ. 84).

Ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀπόσπασμα (στίχος 9) προέρχεται καὶ ἡ λέξη «θρηίκιος» ποὺ συναντοῦμε στὸ Ἔξιον Ἔστι («Τὰ Πάθη, ψαλμὸς Στ'») σ. 41):

*Ξεριζώνει δρυς καὶ δριμύς καταβαίνει ὁ θρηίκιος.
Μικρὰ καράβια στοῦ κάβου τὸ γύρισμα
ξάφνου μπατάρουν καὶ χάνονται.*

Ἡ εἰκόνα τῆς θύελλας καὶ τοῦ ναυαγίου ὑποβάλλει τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Ἐλύ-

44. Γιά τὴ γραφὴ ἰσοκεφάλους βλ. Bowra, ὁ.π., σ. 245 μὲ τὴ σημ. 3. Ὁ ποιητὴς εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μὲ πληροφορήσει, στὴν ἐπιστολὴ ποὺ προαναφέρθηκε, ὅτι ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο τῆς πρώτης ἔκδοσης τοῦ Bergk (Λιψία 1843) ποὺ δὲ μοῦ ἦταν προσιτὴ. Παρενθετικὰ σημειῶνω ὅτι ἡ ἔκδοση τοῦ Bergk εἶναι ἴσως ἡ «Γερμανικὴ στερεότυπη ἔκδοση» ποὺ ἀναφέρεται στὸ κείμενο «Πρῶτα-Πρῶτα...», ΑΧ σ. 30.

της ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν Ἄγαμέμνονα τοῦ Αἰσχύλου (654/5):⁴⁵ ναῦς γὰρ πρὸς ἀλλήλοισι Θρηίκαι προαὶ/ἤρεικον. Ὡστόσο τὸ γένος καὶ ὁ ἀριθμὸς τοῦ ἐπιθέτου συνηγοροῦν μάλλον ὑπὲρ τοῦ Ἴβυκου. Παραθέτω τοὺς σχετικούς στίχους, πού ὀλοκληρώνουν τὸ ἀπ. 286 Page καὶ πού ὁ Ἐλύτης, ὅπως εἶδαμε, παραθέτει ἐνμέρει στὰ Ἄνοιχτὰ Χαρτιά:

†τε† ὑπὸ στεροπᾶς φλέγων
 Θρηίκιος βορέας
 αἴσσων παρὰ Κύπριδος ἀζαλέ-
 αῖς μαρίαισιν ἐρεμνὸς ἀθαμβῆς
 ἐγκρατέως πεδόθεν †φυλάσσει†.

Τὸ ὄνομα τοῦ Ἴβυκου ἀπαντᾷ, τέλος, ὅπως εἶδαμε, μαζὶ μὲ τὸ ὄνομα τῆς Σαπφῶς στὸ κείμενο τοῦ Ἐλύτη γιὰ τὸν G. Ungaretti (ΑΧ σ. 493).

6. Ἡράκλειτος

Ἡ σχέση τοῦ Ἐλύτη μὲ τοὺς προσωκρατικούς φιλοσόφους καὶ ιδιαίτε-
 ρα μὲ τὸν Ἡράκλειτο μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ στενὴ καὶ ἄμεση ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι
 οἱ σοφοὶ τῆς Ἰωνίας ἄσκησαν μεγάλη ἐπίδραση στὸ ὑπερρεαλιστικὸ κίνημα.
 Ἦδη στὰ 1934 ὁ Breton χαρακτήριζε τὸν Ἡράκλειτο «σουρρεαλιστὴ στὴ
 διαλεκτικῇ»,⁴⁶ ἐνῶ στὰ «Προλεγόμενα σ' ἓνα τρίτο μανιφέστο» (1942)⁴⁷ το-
 ποθετοῦσε τὸν Ἰωνα φιλόσοφο στὴν ἀρχὴ ἑνὸς «συστήματος συντονισμῶν»
 πού εἶχε φτιάξει γιὰ «προσωπικὴ χρῆση». Ἄν οἱ ὑπερρεαλιστὲς ἐπιλέγουν
 τὸν Ἡράκλειτο ὡς κύριο ἐκπρόσωπο τῶν τάσεών τους, αὐτὸ συμβαίνει γιὰτι
 στὰ ἀποσπάσματά του βλέπουν νὰ συμφιλιώνονται οἱ ἀντιθέσεις,⁴⁸ καὶ ἔτσι

45. Ἔτσι ὁ Λιγνάδης, ὁ.π., σ. 146. Πρβ. καὶ Σαπφῶ ἀπ. 47 L.-P.: Ἔρος δ' ἐτίναξέ
 μοι/φρένας ὡς ἄνεμος κατ' ὄρος ὄρύσιν ἐμπέτων.

46. «Τί εἶναι ὁ ὑπερρεαλισμός;» τὸ κείμενο αὐτὸ δημοσιεύεται σὲ μετάφραση Α. Τσά-
 κα στὸν σύμμεικτο τόμο Ἑπερρεαλισμός, Ἀθήνα 1980 (χωρὶς σελιδαρίθμηση)· πρβ. Μ.
 Nadeau, Ἡ ἱστορία τοῦ Σουρρεαλισμοῦ (μετ. Α. Παπαθανασοπούλου), Ἀθήνα 1978,
 σσ. 11, 135, 226. Ὁ Nadeau (σ. 11 σημ. 2) παραπέμπει ἀπὸ παραδρομὴ στὸ «Μανιφέστο
 τοῦ Σουρρεαλισμοῦ» τοῦ 1924, ἐνῶ ὁ Ἡράκλειτος ἀναφέρεται στὸ κείμενο «Τί εἶναι ὁ
 ὑπερρεαλισμός;». Τὸ λάθος ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κομμάτι αὐτὸ ἐπικαλύπτεται ἐν-
 μέρει ἀπὸ τὸ παλαιότερο μανιφέστο (βλ. Μανιφέστα τοῦ Σουρρεαλισμοῦ, ὁ.π., σ. 30).

47. Μανιφέστα τοῦ Σουρρεαλισμοῦ, ὁ.π., σ. 136· πρβ. καὶ Τ. Τζαρά, Ὁ ὑπερρεαλισμός
 καὶ ὁ μεταπόλεμος (μετ. Σ. Κουμανούδη), Ἀθήνα 1979, σ. 25: [Ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται
 στὴν ἐποχὴ τοῦ Dada] «Δὲν διακηρύσσαμε τίς ἰδέες μας, ἀλλὰ τίς ζούσαμε οἱ ἴδιοι, λιγάκι
 σὰν τὸν Ἡράκλειτο, πού ἡ διαλεκτικὴ του ὑπονοεῖ ἔμμεσα ὅτι μετεῖχε σὰν ἀντικείμενο ἢ
 σὰν ὑποκείμενο ταυτόχρονα στὴν τεκμηρίωση τῆς ἀπόψεώς του γιὰ τὸν κόσμον».

48. Γιὰ τὸν στόχο τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ νὰ συμφιλιώσῃ τίς ἀντιθέσεις βλ. «Καλλιτεχνικὰ
 Προβλήματα», ΑΧ σ. 393· πρβ. ἀκόμη Μανιφέστα τοῦ Σουρρεαλισμοῦ, ὁ.π., σ. 17:

νά αἶρεται ἡ λογικὴ ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης (βλ. «Χρονικό», ΑΧ σσ. 315-316). Ὁ Ἑλύτης, ἀκολουθώντας τὶς σκέψεις τοῦ Breton, κατατάσσει τὸν Ἡράκλειτο μαζί με ἄλλους καλλιτέχνες σ' αὐτοὺς ποὺ εἶχαν ἀσυναίσθητα «συλλάβει τὴν ὑπερρεαλιστικὴ φωνή» («Χρονικό», ΑΧ σσ. 270-271· πρβ. ΑΕ σ. 34: «Ὁ τρόπος ποὺ εἶδαν τὸν κόσμον ἕνας Ἡράκλειτος, ἕνας Blake, ἕνας Rimbaud δὲν ἀλλάζει κατὰ τὸ εἶδος τῆς κλείδας, ἀλλάζει μόνον κατὰ τὸν χειρισμὸ τῆς»).

Στὴν ποίηση τοῦ Ἑλύτη ὁ Ἡράκλειτος ἀναφέρεται ὀνομαστικὰ δύο φορές:

(α) «Δοξαστικὸν Γ'», *Τὸ Ἄξιον Ἔστι* σ. 87: «στὴν καταστραμμένη του φωνή ὁ Ἡράκλειτος».⁴⁹

(β) «Μικρὴ πράσινη θάλασσα», *Τὸ Φωτόδεντρο* σ. 27: «κομμάτια πέτρες τ' ἀποσπάσματα τοῦ Ἡράκλειτου», ἐνῶ μία φορά (*Τὸ Φωτόδεντρο* σ. 45) χρησιμοποιεῖται ὡς τίτλος ποιήματος ἢ λέξη παλίντροπον ποὺ ἀνακαλεῖ στὴ μνήμη τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἡράκλειτου, ὅπως μᾶς τὸ παραδίδει ὁ Ἰππόλυτος (ἀπ. 27 a M.): *παλίντροπος ἀρμονίη ὄκωσπερ τόξου καὶ λύρης*.

Μιλώντας γιὰ τὸν τρόπο τῆς προσωπικῆς του γραφῆς στὸν τομέα τῶν πεζῶν κειμένων ὁ Ἑλύτης τονίζει, ἔχοντας ρητὰ ὑπόψη του τὸν Ἡράκλειτο («Πρῶτα-Πρῶτα...»), ΑΧ σ. 13): «...βρίσκομαι, τὴ στιγμὴ ποὺ βγαίνω ἀπὸ τὸ παράξενο αὐτὸ κολύμπημα, πολὺ μακριά, κάποτε χωρὶς νά'χω κὰν ἀγγίξει ἐκεῖνο ποὺ ζητοῦσα. Γιὰ νὰ εἶμαι πιὸ ἀκριβής, τότε μόνον ξέρω τί ἔπρεπε νὰ πῶ. Ἀλλὰ εἶναι κιόλας ἀργά· δὲν μπαίνει κανεὶς μέσα στὴν ἴδια ροὴ τοῦ ποταμοῦ, γιὰ νὰ θυμηθῶ κι ἐγὼ μετὰ τὴ σειρά μου τὸν μεγάλο Ἐφέσιο». Ἡ ἀναφορὰ στὸ ἀπόσπασμα 40 b¹ M. δις ἐς τὸν αὐτὸν ποταμὸν οὐκ ἂν ἐμβαίης εἶναι προφανής. Τὸ ἴδιο ἀπόσπασμα ὑπόκειται ἀσφαλῶς καὶ στὴν περικοπὴ ἀπὸ τὸ κείμενο «Τέχνη-Τύχη-Τόλμη» (ΑΧ σ. 103): «Ὅμως, ἂν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡράκλειτου δὲν ἔσβησε ποτὲ ἡ συνείδηση τῆς διαμάχης ἀνάμεσα στὴ συντήρηση καὶ τὴ μεταβολή, ἀνάμεσα στὴ φυσιολογικὴ καὶ τὴ μὴ φυσιολογικὴ ζωικὴ ἐξέλιξη, πρέπει νὰ ὁμολογηθεῖ ὅτι ἡ διαμάχη τούτη σήμανε

«Πιστεύω στὴ μελλοντικὴ λύση αὐτῶν τῶν δύο καταστάσεων, κατ' ἐπίφαση τόσο ἀντιφατικῶν, ποὺ εἶναι τὸ ὄνειρο καὶ ἡ πραγματικότητα, σ' ἕνα εἶδος ἀπόλυτης πραγματικότητας...». Καὶ λίγο παρακάτω σ. 64: «Τὰ πάντα ὀδηγοῦν στὸ νὰ πιστέψουμε ὅτι ὑπάρχει ἕνα ὁρισμένο σημεῖο τοῦ πνεύματος ἀπ' ὅπου ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος, τὸ πραγματικὸ καὶ τὸ φανταστικὸ, τὸ περασμένο καὶ τὸ μελλοντικὸ, τὸ μεταβιβάσιμο καὶ τὸ ἀμεταβίβαστο, τὸ ψηλὸ καὶ τὸ χαμηλὸ παύουν νὰ διαπερνοῦνται ἀντιφατικά...τὸ σημεῖο γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος εἶναι a fortiori ἐκεῖνο ὅπου δημιουργία καὶ καταστροφὴ παύουν νὰ συγκροτοῦνται».

49. Δὲ νομίζω ὅτι ὁ Λιγνάδης ἔχει δίκαιο, ὅταν ὑποστηρίζει (δ.π., σ. 275) ὅτι ὁ στίχος «ἀναφέρεται στὴ γλώσσα, στὴν ἔκφραση τῆ χρησικὴ τοῦ φιλοσόφου». Ἡ φωνὴ τοῦ Ἡράκλειτου εἶναι καταστραμμένη, γιὰτὶ ἡ διδασκαλία του μᾶς παραδόθηκε ἀποσπασματικά. Ἔτσι καὶ οἱ Keeley-Savidis, δ.π., σ. 158 (σχόλιο στὴ σ. 147, 10).

πρώτη φορά στὸν αἰῶνα μας μ' ὄλο τὸ βάρος τῆς σημασίας της ἐπιβάλλον-
τας στοὺς σύγχρονους καλλιτέχνες νὰ τοποθετήσουνε τὸ αἰῶνιο στοιχεῖο τῆς
ὁμορφιάς στὸ ἀεὶ μεταμορφούμενο σημεῖο τῆς ἀνθρώπινης της
ροῆς».

Σ' ἓνα ἄλλο πασίγνωστο ἀπόσπασμα τοῦ Ἡράκλειτου ἀναφέρεται ὁ
ποιητής, ὅταν γράφει γιὰ τὸν ὁμότεχνό του P. Reverdy (ΑΧ σ. 497): «Φο-
βοῦμαι μόνον ὅτι ὁ ποιητής αὐτὸς ποὺ μπόρεσε νὰ ἐπισημάνει μὲ ἀκρίβεια
τὸ τέρμα τοῦ ταξιδιοῦ του κατατεμάχισε τὸν ἑαυτό του «καθ' ὁδόν», παίζον-
τας ἐπάνω σὲ δύο διαφορετικὲς ταχύτητες, ἀκολουθώντας τὴν «ἄνω» καὶ τὴν
«κάτω» ὁδὸ ἀ *contre-temps*, πλάθοντας ἔτσι, χωρὶς νὰ τὸ θέλει, τὸ ξεχωριστὸ
δράμα τῆς ποίησης καὶ τῆς ὑπαρξῆς του». Ἡ ἀναφορὰ γίνεται στὸ ἀπ. 33
M.: ὁδὸς ἄνω καὶ κάτω μία καὶ αὐτή.⁵⁰ Τὸ ἴδιο ἀπόσπασμα ἀπαντᾷ, μὲ ὀνο-
μαστικὴ ἀναφορὰ τοῦ Ἡράκλειτου, σ' ἓνα γράμμα τοῦ ποιητῆ πρὸς τὸν Κ.
Φράιερ (δ.π., σ. 29): «Ἀπὸ τὴν "ἄνω" ἢ τὴν "κάτω ὁδὸν" τοῦ Ἡράκλειτου,
πραγματικά, ἐνιωθα ἐπιτακτικὰ τὴν ἀνάγκη νὰ φτάσω σ' αὐτὸν τὸν στόχο,
στὸ σημεῖον ὅπου ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος, τὸ φῶς καὶ τὸ σκοτάδι, παύουν ν' ἀ-
ποτελοῦν ἀντιθέσεις».

Τέλος, στὸ ποίημα «Κεραυνὸς οἰακίζει» τῆς *Μαρίας Νεφέλης* (σ. 40)
παρατίθεται ἐνμέρει τὸ ἀπ. 79 M. τοῦ Ἡράκλειτου: τὰ δὲ πάντα οἰακίζει κε-
ραυνός.⁵¹

7. Ἡράκλειτος, Ἀναξαγόρας, Δημόκριτος

Ὁ Ἡράκλειτος ἀναφέρεται ἀκόμη μία φορά ἀπὸ τὸν Ἐλύτη, σὲ συνδυα-
σμὸ μὲ τὸν Ἀναξαγόρα καὶ τὸν Δημόκριτο, στὸ κείμενό του γιὰ τὸν Ν. Χατζη-
κυριάκο-Γκίκα (ΑΧ σ. 434): «Τὸ γεγονὸς τῆς ἀντιμιμητικῆς τέχνης, αὐτό-
ματα, ξεπερνᾷ τὸ αἰσθητικὸ του περικάλυμμα καὶ φωτίζεται ἀπὸ νόημα φι-
λοσοφικό. Μπαίνει στὰ ἴδια πλαίσια μὲ τὴν κριτικὴ τῆς φαινομενολογίας ποὺ
γίνεται στὰ χρόνια μας ὅπως καὶ στὰ χρόνια τοῦ Ἡράκλειτου, τοῦ Δημόκρι-
του ἢ τοῦ Ἀναξαγόρα. Μιὰ δεύτερη φύση ἴσως... ἀλλὰ ποῖος μᾶς διαβεβαιώνει
ὅτι αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ ἀληθινή;». Ὁ ποιητής ὑπαινίσσεται ἐδῶ τὰ ἀκόλουθα ἀπο-
σπάσματα:

(α) Ἡράκλειτος ἀπ. 13 M.: *κακοὶ μάρτυρες ἀνθρώποισι ὀφθαλμοὶ καὶ
ὠτα βαρβάρους ψυχὰς ἔχόντων.*

(β) Ἀναξαγόρας ἀπ. 21 D.-K.: (= Σέξτος Ἐμπειρικός 7, 90): *ὁ μὲν*

50. Γιὰ τὴν παράθεση τοῦ ἀποσπάσματος ἀπὸ τὸν Σεφέρη καὶ τὸν Eliot βλ. τὸ μελέ-
τημά μου, δ.π., σ. 121 μὲ τὴν σημ. 25.

51. Βλ. καὶ Γ. Σεφέρη, *Ποιήματα*, Ἀθήνα 1974^ο, σ. 283, «Πάνω σὲ μιὰ χειμωνιάτικη
ἀκτῖνα» Ζ 11: «οἰακισμὸς κεραυνοῦ» μὲ τὴν σχετικὴ σημείωση τοῦ Γ. Π. Σαββίδη.

φυσικώτατος Ἀναξαγόρας ὡς ἀσθενεῖς διαβάλλων τὰς αἰσθήσεις ὑπ' ἀφανρότητος αὐτῶν, φησὶν, οὐ δυνατοί ἐσμεν κρίνειν τάληθές.

(γ) Δημόκριτος ἀπ. 11 D.-K.: γνώμης δὲ δύο εἰσὶν ἰδέαι, ἡ μὲν γνησίη, ἡ δὲ σκοτίη· καὶ σκοτίης μὲν τάδε σύμπαντα, ὄψις, ἀκοή, ὁδμή, γεῦσις, φαῦσις. ἡ δὲ γνησίη, ἀποκεκριμένη δὲ ταύτης.⁵²

Αὐτὴ ἡ «κριτικὴ τῆς φαινομενολογίας» δὲ συνεπάγεται, ὥστόσο, τὴν ὀλοκληρωτικὴν κατάργησιν τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ ὁδηγεῖ σ' ἓνα συγκερασμὸν τῶν αἰσθητικῶν καὶ νοητικῶν δυνατοτήτων τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως συνεπάγεται ἀπὸ τὶς ἀκόλουθες δύο πολὺ σημαντικὲς περικοπές:

(α) «Κι ὁ διηγηματογράφος Ἄχιμ φὸν Ἄρνιμ: "Ἐχωρίζω μὲ κόπο τὰ ὅσα βλέπω μὲ τὰ μάτια μου ἀπὸ τὰ ὅσα βλέπω μὲ τὴ φαντασίᾳ μου". Σήμερα κι ὕστερα ἀπὸ ἑκατοντάδες χρόνια, ὁ ποιητὴς Πῶλ Ἐλυάρ γράφει: "τὰ φαινόμενα τῆς φύσης εἶναι καὶ αὐτὰ φαινόμενα τοῦ πνεύματος". ὁ καθηγητὴς Σίγκμουντ Φρόυντ λέει: "τὸ ὄνειρο εἶναι πάντοτε ἡ πραγματοποίησις μιᾶς ἐπιθυμίας". καὶ ὁ Δρ Πιερ Μαμπίγ: "καμιὰ θεμελιακὴ διαφορὰ δὲν ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα τῆς σκέψης καὶ στὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου, ἀνάμεσα στὸ ὄρατὸ καὶ στὸ νοητὸ, ἀνάμεσα στὸ ἀπτό καὶ στὸ φανταστικὸ"» («Καλλιτεχνικὰ προβλήματα», ΑΧ σ. 393).

(β) «Ὁ Δημόκριτος ὑποστηρίζοντας ὅτι κάθε τι ποὺ φανερώνεται στὸν ἄνθρωπο καὶ τοῦ δίνει τὴν αἴσθησιν ὅτι ὑπάρχει εἶναι κιόλας ἀληθινὸ· ὁ William Blake γράφοντας πῶς αὐτὸ ποὺ σήμερα μοιάζει ἀταπόδεικτο, κάποτε δὲν ἦταν παρὰ ἓνα γέννημα τῆς φαντασίας· ὁ Shelley λέγοντας ὅτι ὄργανο τοῦ Ἀγαθοῦ, μὲ τὴν ἠθικὴ ἔννοιά του, εἶναι ἡ φαντασία, δὲ μιλούσανε ὅλοι τους, πιστεύω, παρὰ γιὰ τὴ λειτουργία ποὺ ξέρει ν' ἀξιοποιεῖ τὴ μνήμη καὶ νὰ στρέφεται κατὰ τὸ μέλλον» («Τὰ Κορίτσια», ΑΧ σ. 141).

Ὁ Ἐλύτης ἀναφέρεται ἐδῶ στὴ διδασκαλία τοῦ Δημόκριτου, ὅπως τὴν ἐκθέτει ὁ Φιλόπνονος (68 A 113 D.-K.): εἰ τοίνυν νοῦς μὲν περὶ τὴν ἀλήθειαν, ψυχὴ δὲ ἔχει περὶ τὸ φαινόμενον, τὸ ἀληθὲς δὲ ταῦτόν ἐστι τῷ φαινομένῳ, ὡς Δημοκρίτῳ δοκεῖ... ὁ μὲν γὰρ Δημόκριτος, φησί, καὶ πρόδηλός ἐστι τοῦτο βουλόμενος· ἀντικρως γὰρ εἶπεν ὅτι τὸ ἀληθὲς καὶ τὸ φαινόμενον ταῦτόν ἐστι, καὶ οὐδὲν διαφέρει τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ τῇ αἰσθήσει φαινόμενον, ἀλλὰ τὸ φαινόμενον ἐκάστῳ καὶ τὸ δοκοῦν τοῦτο καὶ εἶναι ἀληθές...⁵³

52. Εἶναι ἐνδιαφέρον τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἡράκλειτου καὶ τοῦ Δημόκριτου ποὺ παραθέσαμε τὰ συσχετίζου καὶ οἱ G. S. Kirk-J. E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge 1957, σ. 182 § 2.

53. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι σύγχρονοι μελετητὲς ὑποστήριξαν πῶς ὁ Φιλόπνονος προσγράφει λανθασμένα τὴ διδασκαλία αὐτὴ στὸν Δημόκριτο, γιὰτὶ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ἀπ. 11 τοῦ ἀτομικοῦ φιλοσόφου ποὺ παραθέσαμε παραπάνω, καὶ τὴν ἀποδίδουν στὸν Πρωταγόρα. Βλ. σχετικὰ W. Capelle, *Die Vorsokratiker*, Στουτγάρδη 1953⁴, σ. 440.

8. Ἐμπεδοκλήης

Στὴ συνέντευξή του πρὸς τὸν Ivask ὁ Ἐλύτης σημειώνει (Ἐκλογή σσ. 199-200): «Ποιὸ ἀπὸ τὰ τέσσερα στοιχεῖα προτιμῶ; Μὰ θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἀέρας καὶ τὸ νερό, γιατί αὐτὰ κυριαρχοῦν στὴν ποίησή μου». Ἡ ἀναφορὰ στὴ γνωστὴ διδασκαλία τοῦ Ἐμπεδοκλήῃ εἶναι προφανής. Βλ. π.χ. Διογένη Λαέρτιο 8, 76 (= A 1 D.-K.): ἐδόκει δ' αὐτῷ τάδε· στοιχεῖα μὲν εἶναι τέτταρα, πῦρ, ὕδωρ, γῆν, ἀέρα.

Ἀπὸ τὸν ἴδιο φιλόσοφο προέρχεται τὸ παράθεμα (ἀπ. 110 D.-K.), τὸ ὁποῖο τυπώνεται δίχως χωρισμὸ στίχων καὶ μὲ μερικὰ τυπογραφικὰ λάθη στὸ βιβλίο του γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη (Μαγεία σ. 34):

εἰ γάρ κέν σφ' ἀδινῆσιν ὑπὸ προπίδεςσιν ἐρείσας
 εὐμενέως καθαρῆσιν ἐποπτεύσης μελέτησιν,
 ταῦτά τέ σοι μάλα πάντα δι' αἰῶνος παρέσσονται,
 ἄλλα τε πόλλ' ἀπὸ τῶνδ' ἐκθήσεαι· αὐτὰ γὰρ αὔξει
 ταῦτ' εἰς ἦθος ἕκαστον, ὅση φύσις ἐστὶν ἑκάστῳ.
 εἰ δὲ σύ γ' ἀλλοίων ἐπορέξεαι, οἷα κατ' ἀνδρας
 μυρία δειλὰ πέλονται ἅ τ' ἀμβλύνουσι μερίμνας,
 ἢ σ' ἄφαρ ἐκλείψουσι περιπλομένοιο χρόνοιο
 σφῶν αὐτῶν ποθέοντα φίλην ἐπὶ γένναν ἰκέσθαι
 πάντα γὰρ ἴσθι φρόνησιν ἔχειν καὶ νόματος αἴσαν.

9. Φιλόλαος καὶ Πυθαγόρειοι

Στὸ «Σχέδιο γιὰ μιὰν εἰσαγωγή στὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου» (Αἰολικά Γράμματα, ἔ.π., σ. 10) ὁ Ἐλύτης παρατηρεῖ: «Μὴ λησμονοῦμε ὅτι ἔτσι μόνον ἕνας πυθαγόρειος ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ πεῖ ὅτι τὸ τετράγωνο εἶναι ἡ φωτιά, ὁ κύβος ἡ γῆ, τὸ ὀκτάεδρο οἱ ἄνεμοι καὶ τὸ δωδεκάεδρο ὁ σύμπας κόσμος». Ὁ ποιητής ἀναφέρεται στὸν Φιλόλαο (A 15 D.-K.): Πυθαγόρας πέντε σχημάτων ὄντων στερεῶν, ἅπερ καλεῖται καὶ μαθηματικά, ἐκ μὲν τοῦ κύβου φησὶν γεγονέναι τὴν γῆν, ἐκ δὲ τῆς πυραμίδος τὸ πῦρ, ἐκ δὲ τοῦ ὀκταέδρου τὸν ἀέρα, ἐκ δὲ τοῦ εἰκοσαέδρου τὸ ὕδωρ, ἐκ δὲ τοῦ δωδεκαέδρου τὴν τοῦ παντὸς σφαῖραν. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ ποιητής φαίνεται νὰ παραθέτει ἀπὸ μνήμης, ὅπως προδίδει ἡ παράλειψη τοῦ νεροῦ καὶ ὁ λανθασμένος συσχετισμὸς τῆς φωτιᾶς μὲ τὸ τετράγωνο καὶ ὄχι τὴν πυραμίδα.

Πυθαγόρεια εἶναι καὶ ἡ τετρακτὺς ποὺ συναντοῦμε στὸν ἑβδομο ὕμνο τῆς «Γενέσεως» (Τὸ Ἄξιον Ἔστί σ. 23): «ὄρμαθὸς καὶ ἀριθμὸς τῶν ἄκρων τοῦ σταυροῦ / τῆς Τετρακτίδος» (γρ. Τετρακτύος).⁵⁴

54. Βλ. Μαρωνίτη, ἔ.π., σ. 24· Λιγνάδη, ἔ.π., σ. 90· Keeley-Savidis, ἔ.π., σ. 152

Πίνδαρος

γνωριμία του Έλύτη με τον Θηβαίο λυρικό χρονολογείται από τα παλαιότερα χρόνια του, όταν του έντυπώθηκε «τὸ κλασικὸ ἐκεῖνο “ἄριστον μὲν ὕδωρ”» («Πρῶτα-Πρῶτα...», ΑΧ σ. 30). Πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου στίχου τοῦ Α΄ Ὀλυμπιονίκου τοῦ Πινδάρου (ἄριστον μὲν ὕδωρ, ὃ δὲ χρυσὸς αἰθόμενον πῦρ / ἄτε διαπρέπει) ποὺ ὁ ποιητὴς ἐπαναλαμβάνει σὲ μετάφραση στὸν «ΙΑ΄ φαλμὸ τῶν Παθῶν» (Τὸ Ἄξιον Ἔστι σ. 54): «καλὸ τὸ νερό».⁵⁵ Τῇ συνέχεια τοῦ στίχου τὴ συναντοῦμε στὸ ποίημα «Ὡδὴ στὸν Πικασσοῦ» (Τὰ Ἐτεροθαλῆ σ. 18): «Λόγια ποὺ ξεκινοῦν πουλιὰ καὶ φτάνουν “πῦρ αἰθόμενον”».

Ἀπὸ τὸν Ζ΄ Ὀλυμπιονικο (στ. 64) προέρχεται τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸ ποίημα «Δώδεκα νήσων ἄγγελος» (Τὰ Ἐτεροθαλῆ σ. 17):

Ἄξαφνα νιώθεται ἄγγελος καὶ Πανορμίτης τοῦ
Μυστικοῦ ποὺ ξεχύνεται «χρυσέαις
Νιφάδεσσι»,

ἐνῶ ὁ τίτλος «Λιῶνος εἶδωλον» (Τὰ Ἐτεροθαλῆ σ. 39) εἶναι τμῆμα στίχου τοῦ ἀποσπάσματος 131 b Snell-Maehler.

11. Τραγικοὶ

Ὄταν τὸ 1943 δημοσιεύτηκε ὁ Ἕλιος ὁ πρῶτος, οἱ ἀντιδράσεις ποὺ προκλήθηκαν ἦταν μεγάλες, γιὰτὶ ἡ συλλογὴ ἔμοιαζε ν’ ἀγνοεῖ παντελῶς τὶς ἀντίξοες συνθήκες τῆς Κατοχῆς καὶ νὰ ὑμνεῖ μιὰ οὐτοπικὴ χαρὰ. Ὁ Έλύτης ἐξηγεῖ στὸ «Χρονικὸ» (ΑΧ σ. 321): «Μιὰ ὀλόκληρη φιλολογία ἔκανε τὸ λάθος στὰ χρόνια μας νὰ παραβγεῖ μετὰ τὰ γεγονότα καὶ νὰ πλειοδοτήσῃ στὴ φρίκη, ἐκεῖ ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν ἀντισταθμίσει. Ἀλλὰ ὅταν ὁ ἐντεχνος λόγος συναγωνίζεται ἀπλὰ καὶ μόνο τὴν πράξη, εἶναι σὰ νὰ ζητᾶ νὰ βαδίσῃ μετὰ ξένα δεκανίκια καὶ νὰ δείχνῃ ἀνάπηρος γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἀποποιήθηκε τὰ ἴδια του τὰ πόδια».⁵⁶ Τὴν ἴδια γνώμη σχετικὰ μετὰ τὴν ἀντισταθμιστικὴ λειτουργία

(σχόλιο στὴ σ. 23, 30). Γιὰ τὴν τετρακτὸν βλ. W. Burkert, *Lore and Science in ancient Pythagoreanism*, Cambridge Mass. 1972, σσ. 72-73 καὶ 186-188. Γιὰ τὴ σχέση πυθαγορείων καὶ ὑπερρεαλισμοῦ βλ. «Καλλιτεχνικὰ Προβλήματα», ΑΧ σ. 393.

55. Ὁ Λιγνάδης, ὁ.π., σ. 185 παραπέμπει στοὺς στίχους 959/60 West τοῦ Θέογνη:

ἔστε μὲν αὐτὸς ἔπινον ἀπὸ κοήνης μελανύδρου
ἦδὲ τί μοι ἐδόκει καὶ καλὸν ἦμεν ὕδωρ.

56. Ἄλλα σχετικὰ χωρία: «Τὰ Κορίτσια», ΑΧ σ. 156· ΑΕ σ. 53. Γιὰ τὴν τραγικὴ κοσμοαντίληψη τοῦ Σεφέρη σὲ ἀντίθεση μετὰ τὴ λυρικὴ διάθεση τοῦ Έλύτη βλ. Ν. Δήμου, «Ἡ μαγεία τοῦ Ο. Έλύτη: Σκέψεις γιὰ τὰ πεζά του», Ἐκλογή σ. 207 καὶ Α. Καραντώνη,

τῆς ποίησης ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει ὁ Ἐλύτης καὶ σήμερα, ὅταν βάζει τὴ Μαρία Νεφέλη νὰ προσφωνεῖ τὴ θλίψη εἰρωνικὰ («Καλημέρα θλίψη», *Μαρία Νεφέλη* σ. 86):

ἔχεις δώσει λαβὴ σὲ μιὰν ἐξαιρετὴ λογοτεχνία
τὴ διαβάζουμε καὶ «βρίσκουμε τὸν ἑαυτό μας»
πιπιλιᾶμε τὴ μαύρη καραμέλα μας.

Πιστεύοντας ἀκράδαντα στὴ μεταμορφωτικὴ λειτουργία τῆς ποίησης ὁ Ἐλύτης φτάνει στὴν πλήρη ἀντιστροφή τῆς τραγωδίας· δὲν ὑπάρχουν Ἐρινύες ἀλλὰ κάτι «στιγμαῖα φλεγόμενα φάσματα ... ποὺ σὲ κάνουν νὰ ὑποψιάζεσαι ὅτι κάπου γράφεται ἴσως, ἀπὸ τὴν ἀνάποδη, μιὰ διαρκὴς Ὁρέστεια.» («Τὰ Κορίτσια», *ΑΧ* σ. 153). Ἡ στάση αὐτὴ δὲ σημαίνει, βέβαια, ὅτι ἀπουσιάζουν παραθέματα ἀπὸ τὴν ἀρχαία τραγωδία.

1) Αἰσχύλος

Στὸ ποίημα «Κάθε φεγγάρι ὁμολογεῖ» (*Μαρία Νεφέλη* σ. 57) ἡ Μαρία Νεφέλη λέει:

Ἐσύ ἴσαι αὐτὸς ποὺ τοῦ ῥιζαν τὸ δίχτυ μέσα στὸ λουτρὸ νὰ
τὸν σκοτώσουν.

Πρόκειται, φυσικά, γιὰ τὴ σκηνὴ τῆς συζυγοκτονίας ἀπὸ τὸν Ἀγαμέμνονα τοῦ Αἰσχύλου. Ἡ εἰκόνα τῆς παγίδας στὴν τραγωδία αὐτὴ εἶναι βασικὸ καὶ ἐπαναλαμβανόμενο μοτίβο, ὅπως ἔδειξε ὁ J. Dumortier.⁵⁷ Ὁ Αἰσχύλος χρησιμοποιοῖ τὴν ἴδια εἰκόνα προκειμένου γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Τροίας (355-361):

ὦ Ζεῦ βασιλεῦ καὶ νύξ φίλια
μεγάλων κόσμων κτεάτειρα,
ἦτ' ἐπὶ Τροίας πύργοις ἔβαλες
στεγανὸν δίχτυον, ὡς μήτε μέγαν
μήτ' οὖν νεαρῶν τιν' ὑπερτελέσαι
μέγα δουλείας
γάγγαμον ἄτης παναλώτου.

Τὴ λέξη γάγγαμον⁵⁸ τὴ δανεῖζεται ὁ Ἐλύτης στὸν «Ἡ ψαλιμὸ τῶν Παθῶν»

«Ἡ Σαντορίνη στὴν ποίηση τοῦ Σεφέρη καὶ τοῦ Ἐλύτη», *Γιὰ τὸν Ὀδυσσεῦ Ἐλύτη*, Ἀθήνα 1980, σσ. 92-110. Πρβ. ἐπίσης Π. Κ. Θεσίτη, «Ὁδ. Ἐλύτης: Ἡ συνείδηση τοῦ ἐλληνικοῦ μύθου», 7 *Δοκίμια γιὰ τὴν ποίηση*, Ἀθήνα 1979, σσ. 37-65.

57. *Les images dans la poésie d'Eschyle*, Παρίσι 1975³, σσ. 71-87.

58. Βλ. Λιγνάδη, ὁ.π., σ. 154. Γιὰ τὴ λέξη βλ. τὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ E. Fraenkel στὸν Ἀγαμέμνονα τοῦ Αἰσχύλου (Ὁξφόρδη 1950), II σ. 190.

(Τὸ "Ἀξιὸν Ἔστι σ. 43): «ὁ δόλος καὶ τ' ἀόρατο γάγγαμο».

Ἀπὸ τὸν παιάνα τῶν Ἑλλήνων ποὺ ψάλλεται πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίθεσή τους ἐναντίον τῶν Περσῶν προέρχεται τὸ «ἴτε παῖδες» στὸ ποίημα «Ἡ ἱερὴ ἐξέταση» (Μαρία Νεφέλη σ. 76)· πρβ. Πέρσες 402 ὦ παῖδες Ἑλλήνων, ἴτε, καθὼς καὶ τὸ «Nūn ὑπὲρ πάντων ὁ ἀγὼν» στὸ τέλος τῆς Ἀλβανιάδας (σ. 14)· πρβ. Πέρσες 405 νῦν ὑπὲρ πάντων ἀγών. Οἱ διαφορὲς ποὺ παρατηροῦνται στὰ παραθέματα τοῦ Ἐλύτη πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν μάλλον στὸ γεγονὸς ὅτι πρόκειται γιὰ ἀπὸ μνήμης παράθεση, μιὰ καὶ τόσο ἡ ἀρχὴ ὅσο καὶ τὸ τέλος τοῦ παιάνα εἶναι πασίγνωστα χωρία.

Τὸ ἴδιο γνωστὸς εἶναι καὶ ὁ μῦθος τοῦ Προμηθεῆ δεσμώτη μὲ τὸ φάγωμα τοῦ συκωτιοῦ ἀπὸ τὸν ἀετὸ ποὺ ἔστειλε ὁ Δίας, γιὰ νὰ τιμωρήσει μὲ ἀδιάκοπα βασανιστήρια τὸν εὐεργέτη τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Δὲν εἶναι, ἐπομένως, ἀπαραίτητο ὁ ποιητὴς νὰ παραπέμπει στοὺς στίχους 1021/5 τῆς ὁμώνυμης τραγωδίας τοῦ Αἰσχύλου, ὅταν γράφει («Τὰ Πάθη, ψαλμὸς Η'»), Τὸ "Ἀξιὸν Ἔστι σ. 43): «Καὶ στερνὰ στὸ συκῶτι μου ἐπάνω ἐρίζοντας».⁵⁹

2) Σοφοκλῆς

Οἱ ἀναφορὲς τοῦ Ἐλύτη στὸν Σοφοκλῆ προέρχονται, τουλάχιστον ὅσες μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω, ὅλες ἀπὸ τὴν Ἀντιγόνη.⁶⁰ Συγκεκριμένα:

(α) «Αἰῶνος εἶδωλον», Τὰ Ἐτεροθαλῆ σ. 40:

Μὴν γυρίσει κανεὶς νὰ κοιτάζει.⁶¹ Ὅστις γὰρ

59. Βλ. Μαρωνίτη, ὁ.π., σ. 31 καὶ Λιγνάδη, ὁ.π., σ. 153. Ὁ Λιγνάδης, ὁ.π., σ. 186 πιστεύει ὅτι ὁ στίχος «Ἡ λαλιὰ ποὺ δὲν ξέρει ἀπὸ ψέμα» («Τὰ Πάθη, ψαλμὸς ΙΑ'»), Τὸ "Ἀξιὸν Ἔστι σ. 54) ἀποτελεῖ ἀνάμνηση ἀπὸ τὸν Προμηθεῆ Δεσμώτη τοῦ Αἰσχύλου 1032/3: ψευδηγορεῖν γὰρ οὐκ ἐπίσταται στόμα/τὸ Δῖον. Ἡ ὁμοιότητα εἶναι πράγματι μεγάλη, ἀλλὰ δὲν μποροῦμε νὰ ἀποκλείσουμε μὲ βεβαιότητα τὴν πιθανότητα ἡ φράση νὰ ἔχει γραφεῖ χωρὶς ἄμεση γνώση τῶν στίχων τοῦ Αἰσχύλου.

60. Ὁ Λιγνάδης, ὁ.π., σ. 120 παραβάλλει τὸν στίχο «καὶ τὴν πατήσανε [τὴ χαρὰ] χάμου σὰν ἔντομο» («Τὰ Πάθη, ψαλμὸς Γ'»), Τὸ "Ἀξιὸν Ἔστι σ. 34) μὲ τὸν στίχο 1275 τῆς Ἀντιγόνης τοῦ Σοφοκλῆ: λακπάτητον ἀντρέπων χαράν. Ἡ παρομοίωση, ὡστόσο, «σὰν ἔντομο» μᾶς καθιστᾷ κάπως ἐπιφυλακτικούς ἀπέναντι σὲ μιὰ τέτοια ἀνάμνηση. Ἡ παρουσία τῆς πέτρας στὰ ἄμεσα συμφραζόμενα («καὶ στὴν πέτρα μέσα τὴν κλείσανε») θυμίζει, βέβαια, τὸν στίχο 774 τῆς Ἀντιγόνης ποὺ λέει ὁ Κρέων κρύψω πετρώδει ζῶσαν ἐν κατώρυχι, ἀλλὰ ἡ πέτρα ἀπαντᾷ ἐπανειλημμένα σ' αὐτὸ τὸ χωρίο, καὶ ὁ Λιγνάδης δικαιολογημένα κρατᾷ ἐπιφυλακτικὴ στάση.

61. Ἡ ἀναφορὰ στὸν μῦθο τῆς Εὐρυδίκης εἶναι προφανῆς καὶ γίνεται ρητὴ στὴν κατακλείδα τοῦ ποιήματος:

Θὰ τὴ φέρουμε τὴν Εὐρυδικὴ πάλι

Στὸ φῶς, στὸ φῶς, στὸ φῶς.

Ὁ μῦθος μᾶς εἶναι γνωστὸς μόνο ἀπὸ τὴ λατινικὴ λογοτεχνία (βλ. Βιργίλιου Γεωργικὰ 4, 453 κ.έ.· Ὀβίδιου Μεταμορφώσεις 10, 1 κ.έ.· Ὀράτιου Ὁδὴ ΠΙ 11, 15 κ.έ.). Γιὰ τὴν

Ἐν πολλοῖσιν ὡς ἐγὼ κακοῖς
Ἐζήσε τὸ γνωρίζει.

Βλ. Ἀντιγόνη 463/4: ANT. ὅστις γὰρ ἐν πολλοῖσιν ὡς ἐγὼ κακοῖς
ζῆ, πῶς ὁδ' οὐχὶ καθανῶν κέρδος φέρει;

Ἐδῶ ἀναγνωρίζουμε πάλι τὶς ἐλευθερίες στὴν παράθεση τοῦ διαπιστώσαμε καὶ στὸν Ὅμηρο· ὁ ποιητὴς τεμαχίζει τὸ τρίμετρο, ἐνῶ χρησιμοποιοεῖ τὸ ρῆμα ζῶ σὲ διαφορετικὸ χρόνο ἀπὸ ὅ,τι ὁ Σοφοκλῆς.

(β) «Χωρὶς γιασμάκι», *Τὸ Φωτόδεντρο* σ. 24:

[Ὁ ἔρωτας] «Εἶναι αὐτὸς ποὺ νικοῦσε καὶ σὲ μάγουλο ἐννύχευε».

Βλ. Ἀντιγόνη 781/4: XO. Ἐρως ἀνίκατε μάχαν
Ἐρως, ὃς ἐν κτήνεσι πίπτεις,
ὃς ἐν μαλακαῖς παρειαῖς
νεάνιδος ἐννοχεύεις.

3) Εὐριπίδης

(α) Σ' ἓνα γράμμα τοῦ Ἐλύτη πρὸς τὸν Φράιερ (δ.π., σ. 34) διαβάζουμε: «Πιστεύω στὴν ἐπαναστροφή τῆς Δικαιοσύνης ποὺ τὴν ταυτίζω μὲ τὸ φῶς.⁶² Καὶ μαζί μ' ἓναν ἐνδοξο πρόγονό μου ὑπερηφανεύομαι νὰ λέω, στὸ πείσμα τοῦ συρμοῦ τῶν ἡμερῶν μας: δὲν μοῦ ἀρέσουν οἱ θεοὶ ποὺ ἡ λατρεία τους συντελεῖται στὸ σκοτάδι». Ὁ ἐνδοξος πρόγονος εἶναι ὁ Εὐριπίδης καὶ ὁ σχετικὸς στίχος προέρχεται ἀπὸ τὸν *Ἰππόλυτο* (106): οὐδεὶς μ' ἀρέσκει νυκτὶ θαυμαστός θεῶν.

(β) Τὸ σχῆμα τοῦ ἀδυνάτου τὸ συναντοῦμε σὲ δύο ποιήματα τοῦ Ἐλύτη. Ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ ἓνα ἀγαπητὸ σχῆμα στὴ νεοελληνικὴ παράδοση,⁶³ δὲν

ὑπαρξῆ ἑλληνικοῦ προτύπου βλ. C. M. Bowra, *CQ* 46 (1952) 115. Ὁ Ἐλύτης δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἔχει συμβουλευτεῖ κάποια ἀρχαία πηγή, γιατί ὁ μῦθος ἐπιβίωσε ὡς τὶς μέρες μας σὲ διάφορες ἐπεξεργασίες (πρβ. π.χ. τὰ ἔργα τῶν Cocteau καὶ Anouilh). Ἐναν κατάλογο τῶν ἐπεξεργασιῶν αὐτῶν προσφέρει ὁ H. Hunger, *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Reinbek 1974⁶, στὸ λ. Orpheus.

62. Γιὰ τὴν ταύτιση φωτὸς καὶ δικαιοσύνης βλ. «Συνέντευξη», *Ἐκλογή* σσ. 202-203 καὶ τὸ «στ' ἄσμα τῶν Παθῶν», *Τὸ Ἄξιον Ἔστί* σ. 46: «Τῆς δικαιοσύνης ἤλιε νοητὲ» μὲ τὸ σχόλιο τοῦ Λιγνάδη, δ.π., σ. 162.

63. Ἡ M. Alexiou, *The ritual Lament in Greek Tradition*, Cambridge 1974, σ. 238 σημ. 59, μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὴν ἐκπόνηση μιᾶς διδακτορικῆς διατριβῆς μὲ θέμα τὸ σχῆμα τοῦ ἀδυνάτου στὴν ἑλληνικὴ παράδοση· δυστυχῶς δὲ στάθηκε δυνατὸ νὰ συμβουλευτῶ τὸ βιβλίο αὐτὸ τοῦ P. G. Tuffin. Σποραδικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸ σχῆμα αὐτὸ μπορεῖ ὁ ἀναγνώστης νὰ βρεῖ σὲ διάφορες ἐργασίες γιὰ τὸ δημοτικὸ τραγούδι. Βλ. π.χ. R. Beaton, *Folk Poetry of modern Greece*, Cambridge 1980, σσ. 67, 68, 99, 101.

εἴμαστε σὲ θέση νὰ ποῦμε ἂν ὁ ποιητὴς παραπέμπει κατευθείαν στὸ γνωστὸ ἀδύνατον ἀπὸ τὴ Μήδεια (410): ἄνω ποταμῶν ἱερῶν χωροῦσι παγαί. Τὰ ποιήματα ποὺ ὑπαινίσσομαι εἶναι τὸ «Καταγωγή τοῦ τοπίου ἢ τὸ τέλος τοῦ ἐλέους» (*Ἐξή και μία τύφεις* σ. 20): «Τὸ νερὸ ἀναστρέφοντας τὸ ρέμα του», καὶ «Ἡ Μαρίνα τῶν βράχων» (*Θητεία τοῦ καλοκαιριοῦ, Προσανατολισμοὶ* σ. 102): «Γιὰ ν' ἀλλάξουνε ρέμα τὰ ποτάμια / Καὶ νὰ σὲ πᾶνε πίσω στὴ μητέρα τους».

(γ) Στὴ Μαρία Νεφέλη ἓνα ποίημα τιτλοφορεῖται «Electra Bag» (σ. 98). Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ λέξη μπάρ παραπέμπει στὴν ἐποχὴ μας, ἡ ἀναφορὰ τοῦ αἵματος τοῦ Ἀγαμέμνονα καὶ ὁ ἄγνωστος ἀδελφὸς (δηλαδὴ ὁ Ὀρέστης ποὺ ἀρχικὰ δὲν ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὴν ἀδελφὴ του) ἀνακαλοῦν στὴ μνήμη μας τὸν ἀρχαῖο μῦθο ποὺ δραματοποίησαν καὶ οἱ τρεῖς τραγικοί. Ἐκεῖνο ποὺ μᾶς πείθει ὅτι ὁ ποιητὴς ἔχει στὸν νοῦ του τὴν Ἡλέκτρα τοῦ Εὐριπίδου (χωρὶς παράλληλα νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ ὁμώνυμη ταινία τοῦ Κακογιάννη) εἶναι οἱ στίχοι:

κουρεμένη καὶ ἄσκημη
αἰῶνες τώρα ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὴν Ἡλέκτρα τοῦ Εὐριπίδου ἡ ἥρωίδα ζεῖ, παντρεμένη μ' ἓναν ἀγρότη, ἔξω ἀπὸ τὸ Ἄργος καὶ εἶναι κουρεμένη, ὅπως μαρτυροῦν οἱ στίχοι 148/9 ποὺ ἐπέχουν θέση σκηνοθετικῆς ὁδηγίας στὸ ἀρχαῖο κείμενο: χέρα τε κρατ' ἐπὶ κούριμον/τιθεμένα θανάτω σῶ.

Ἀπὸ τοὺς τραγικούς ἥρωες ἀναφέρονται, πάντοτε σὲ πληθυντικὸ ἀριθμὸ, ὁ Κρέων, ἡ Ἀντιγόνη, ὁ Αἰγισθος (ὅλοι στὸ «Αἰῶνος εἰδῶλον», *Τὰ Ἐτεροθαλῆ* σ. 39) καὶ ἡ γνωστὴ ἀπὸ τὶς Ἰκέτιδες τοῦ Εὐριπίδου γυναίκα τοῦ Καπανέα Εὐάδνη («Δοξαστικὸν Β'», *Τὸ Ἄξιον Ἔστι* σ. 81 πρβ. καὶ *Λιγνάδη*, ὁ.π., σ. 264).

12. Ἀριστοφάνης

Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι οἱ στίχοι ἀπὸ τὸν «Ζ' ψαλμὸ τῶν Παθῶν» (*Τὸ Ἄξιον Ἔστι* σ. 42) «Ἐφεραν / τὸ Σοφὸ, τὸν Οἰκιστὴ καὶ τὸ Γεωμέτρη» παραπέμπουν στοὺς Ὀρνίθες τοῦ Ἀριστοφάνη, ὅπου ὁ Γεωμέτρης εἶναι πρόσωπο τῆς κωμωδίας. Δὲν ἀποκλείεται, ὅπως ἴσως καὶ στὴν περίπτωση τῆς Ἡλέκτρας τοῦ Εὐριπίδου, ὁ ποιητὴς νὰ δέχτηκε ἐρεθίσματα ἀπὸ κάποια νεοελληνικὴ παράσταση τῶν Ὀρνίθων.⁶⁴

64. Βλ. Μαρωνίτη, ὁ.π., σ. 31 καὶ *Λιγνάδη*, ὁ.π., σ. 150. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ποιητῆ γιὰ τοὺς Ὀρνίθες φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ μεσολαβητικὴ προσπάθεια ποὺ ἀνέλαβε μαζί μὲ τὸν Γκάτσο καὶ τὸν Μόραλη γιὰ τὴν παράστασή τους τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1959. Βλ. σχετικὰ τὸ λῆμμα 6.59.10 στὴ Βιβλιογραφία Ἐλύτη, ὁ.π., σ. 91.

13. Ἀρχαῖα δημοτικὰ τραγούδια

Ὁ Ἐλύτης στὸ κείμενό του «Τὰ Κορίτσια» (ΑΧ σσ. 152-153) παραθέτει τοὺς στίχους 1-9 καὶ 18-19 ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα 848 Page:

ἦλθ' ἦλθε χελιδὼν
καλὰς ὥρας ἄγουσα,
καλοὺς ἐνιαυτούς,
ἐπὶ γαστέρα λευκά,
ἐπὶ νῶτα μέλαινα.
παλάθαν σὺ προκύκλει
ἐκ πίονος οἴκου
οἴνου τε δέπαστρον
τυρῶν τε κάνυστρον

ἄνοιγ' ἄνοιγε τὰν θύραν χελιδόνι·
οὐ γὰρ γέροντές ἐσμεν, ἀλλὰ παιδία·

Ἀπὸ φιλολογικῆ ἄποψη εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ γραφὴ τυρῶν ὀφείλεται σὲ πρόταση τοῦ Ahrens· ὁ Page τυπώνει τυροῦ.

14. Πλάτων

Ἡ βαθύτερη γνωριμία τοῦ ποιητῆ μὲ τὰ πλατωνικὰ κείμενα χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς πρώτης παραμονῆς του στὸ Παρίσι (1948-1952). Στὸ «Χρονικὸ» (ΑΧ σ. 347) ὑπογραμμίζει αὐτὸ τὸ γεγονός: «Κλείστηκα στὸ μικρὸ μου δωμάτιο κι ἄρχισα, μὲ τὴν ἡδονὴ τοῦ διψασμένου ποῦ πέτυχε ἄξαφνα πηγὴ καθαρὴ, νὰ διαβάζω Πλάτωνα!». Στὸ ἴδιο κείμενο (ΑΧ σ. 351) παραθέτει ἀποσπασματικὰ τὸ χωρίο 109 b καὶ e τοῦ Φαίδωνα: Αὐτὴν δὲ τὴν γῆν καθαρὰν ἐν καθαρῷ κεῖσθαι τῷ οὐρανῷ, ἐν ᾧπέρ ἐστι τὰ ἄστρα, δν δὴ αἰθέρα ὀνομάζειν τοὺς πολλοὺς...ἐπεὶ, εἴ τις αὐτοῦ ἐπ' ἄκρα ἔλθοι ἢ πτηνὸς γενόμενος ἀνάπτοιτο, κατιδεῖν ἂν ἀνακύψαντα, ὥσπερ ἐνθάδε οἱ ἐκ τῆς θαλάττης ἰχθύες ἀνακύπτοντες ὀρῶσι τὰ ἐνθάδε, οὗτος ἂν τινὰ καὶ τὰ ἐκεῖ κατιδεῖν· καὶ εἰ ἡ φύσις ἱκανὴ εἶη ἀνασχέσθαι θεωροῦσα, γνῶναι ἂν ὅτι ἐκεῖνός ἐστι ὁ ἀληθῶς οὐρανὸς καὶ τὸ ἀληθινὸν φῶς καὶ ἡ ὡς ἀληθῶς γῆ...

Αὐτὸ τὸ χωρίο τοῦ Φαίδωνα συνδυασμένο μ' ἓνα τμῆμα ἀπὸ τῆ συνέχεια τοῦ πλατωνικοῦ διαλόγου ἐπανέρχεται στὸ ποίημα «Ἡ παρθενογένεση» (Μαρία Νεφέλη σ. 99):

Τί νὰ μὴν εἶχα πεθάνει ἀπὸ καιρὸ καὶ νὰ ἴχα
δεῖ ὥσπερ οἱ ἀνακύπτοντες ἐκ τῆς θαλάσσης
ἰχθύες κείνη ποῦ ἦταν ἡ ὡς
ἀληθῶς γῆ.

Αὐτὴν θέλω νὰ δῶ καὶ αὐτὴν νὰ κατοικήσω
τὴν ἀλουργῆ καὶ θαυμαστὴν τὰ κάλλη τὴν χρυσοειδῆ
τὴν λευκὴ τὴν γύψου καὶ χιόνος λευκοτέραν...

Βλ. Φαίδωνα 110 c 1-4: ἐκεῖ δὲ πᾶσαν τὴν γῆν ἐκ τοιούτων εἶναι καὶ πολὺ ἔτι ἐκ λαμπροτέρων καὶ καθαρωτέρων ἢ τούτων· τὴν μὲν γὰρ ἀλουργῆ εἶναι [καὶ] θαυμαστὴν τὸ κάλλος, τὴν δὲ χρυσοειδῆ, τὴν δὲ ὄση λευκὴ γύψου ἢ χιόνος λευκοτέραν.

Ὑπαινιγμὸ στὶς τελευταῖες λέξεις τοῦ χωρίου ποὺ παραθέσαμε κάνει ὁ ποιητὴς στὸ ποίημα «Δῆλος» (Τὸ Φωτόδεντρο σ. 15):

μ' ἐκεῖνο τὸ
λευκὸ τῆς μνήμης ποὺ τὸν κυνηγοῦσε (ἀπὸ κάποιον
χωρίο τοῦ Πλάτωνα).⁶⁵

Οἱ στίχοι αὗτοὶ δὲν ἔγιναν κατανοητοί, ὅπως συνάγουμε ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη παρατήρηση τοῦ Ἑλύτη («Σχέδιο γιὰ μιὰν εἰσαγωγὴ στὸ χωρὸ τοῦ Αἰγαίου», *Αἰολικὰ Γράμματα*, δ.π., σ. 10): «Κάποτε ὅταν ἔγραψα ὅτι “βουτώντας στὴ θάλασσα μ' ἀνοιχτὰ μάτια εἶχα τὴν αἴσθησις ὅτι ἔφερα σ' ἐπαφὴ τὸ δέρμα μου μ' ἐκεῖνο τὸ λευκὸ τῆς μνήμης ποὺ μὲ κυνηγοῦσε ἀπὸ κάποιον χωρίο τοῦ Πλάτωνα”, τὸ περάσανε γιὰ κινέζικα».

Σὲ δύο ποιήματα, γραμμένα σὲ ἀπόσταση δύο ἐτῶν (1953 καὶ 1955 ἀντίστοιχα)—πρόκειται γιὰ τὸ «Τῆς σελήνης τῆς Μυτιλήνης παλαιὰ καὶ νέα ὠδῆ» καὶ τὸ «Γιῶργος Σαραντάρης» (Τὰ Ἐτεροθαλῆ σσ. 26 καὶ 27 ἀντιστοιχῶς)—συναντοῦμε, τέλος, μνεῖες τοῦ Φαίδωνα, ποὺ φαίνεται ὅτι ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀγαπητοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους τοῦ Ἑλύτη.

(α) «Πᾶν κατευθεῖαν γιὰ τὸν Κωκυτὸ καὶ τὸν Πυριφλεγέθοντα!». Βλ. Φαίδωνα 113 c 2-8: ὁ δ' ἐμπεσὼν ἐνταῦθα καὶ δεινὰς δυνάμεις λαβὼν ἐν τῷ ὕδατι, δὺς κατὰ τῆς γῆς, περιελιπτόμενος χωρεῖ ἐναντίος τῷ Πυριφλεγέθοντι καὶ ἀπαντᾷ ἐν τῇ Ἀχερουσιάδι λίμνῃ ἐξ ἐναντίας· καὶ οὐδὲ τὸ τούτου ὕδωρ οὐδενὶ μίγνυται, ἀλλὰ καὶ οὗτος κύκλω περιελθὼν ἐμβάλλει εἰς τὸν Τάρταρον ἐναντίος τῷ Πυριφλεγέθοντι· ὄνομα δὲ τούτῳ ἐστίν, ὡς οἱ ποιηταὶ λέγουσιν, Κωκυτός.

- (β) «ὡς ἐν τινι φρουρᾷ ἐσμεν» = Φαίδων 62 b 3-4.
«οἰκοῦντας ἐν ταῖς κοίλοις» = Φαίδων 109 c 3.
«εἰς τὸν ἔπειτα χρόνον» = Φαίδων 114 c 4.

65. Πρβ. τὴ διατύπωση τοῦ Σεφέρη στὸ ποίημα «Ἐπὶ ἀσπαλάθων...» (Τετράδιο *Γυμνασμάτων Β'*, Ἀθήνα 1976, Ἰκαρος, σ. 50): «Μιὰ λέξη στὸν Πλάτωνα θαρρῶ, χαμένη στοῦ μυαλοῦ τ' αὐλάκια».

Τὴν κατανόηση τοῦ ποιήματος «Ἡ Αἰγῆς» (*Μαρία Νεφέλη* σ. 35) διευκαλύνει ἡ γνώση τοῦ πλατωνικοῦ *Κριτία*, ὅπου παραδίδονται διάφορες πληροφορίες γιὰ τὴν Ἀτλαντίδα (113 b 7 κ.έ.). Ἐδῶ περιορίζομαι μόνο στὸ νὰ σημειώσω ὅτι ὁ πρόγονος τῶν βασιλιάδων τῆς Ἀτλαντίδας Εὐήνωρ ἀναφέρεται στὸν διάλογο αὐτὸ (113 d 1), ἐνῶ οἱ στίχοι

νὰ μὴν εἶχα γιὰ χάρη τοῦ Βασιλέα Εὐήνωρα
φορέσει τὸν μανδύα τὸν κυανὸ
νὰ δικάσω τοὺς ἄλλους καὶ ἀπ' αὐτοὺς νὰ δικάστῶ
τὴν κάθετη ὥρα τοῦ μεσονυκτίου

παραφράζουν τὸ χωρίο 120 b 4-c 2: ἐπειδὴ γίγνοιτο σκότος καὶ τὸ πῦρ ἐψυγμένον τὸ περὶ τὰ θύματα εἶη, πάντες οὕτως ἐνδύντες ὅτι καλλίστην κυανῆν στολήν, ἐπὶ τὰ τῶν ὀρκωμοσίων καύματα χαμαὶ καθίζοντες, νύκτωρ, πᾶν τὸ περὶ τὸ ἱερόν ἀποσβεννύντες πῦρ, ἐδικάζοντό τε καὶ ἐδίκαζον εἴ τίς τι παραβαίνειν αὐτῶν αἰτιῶτό τινα.

Αὐτὴ τῆ «χώρα ὅπου κανένας πλέον δὲν κατοικεῖ», ἀλλὰ «ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει» (σ. 35) τὴν ἀναφέρει ὁ Ἐλύτης στὴ «Συνέντευξη» (*Ἐκλογή* σ. 200): «Τὴν περιοχὴ αὐτὴ μάλιστα τὴν ἀναφέρει ὁ Πλάτων ὡς ἓνα εἶδος Παραδείσου».⁶⁶

Στὸ ποίημα, τέλος, «Ὁ πλανήτης γῆ» (*Μαρία Νεφέλη* σ. 53) ἡ λέξη ἀπτεροδίποδα (= ἄνθρωποι) παραπέμπει στὸν γνωστὸ ὄρισμὸ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν Πλάτωνα (*Ὅροι* 415 a 11-12): Ἄνθρωπος ζῶον ἄπτερον, δίπουν, πλατυώνυχον.

15. Ἀρχιμήδης

Ἡ εἰκόνα ποὺ ὑπόκειται στὸ ἀπόφθεγμα τῆς *Μαρίας Νεφέλης* (σ. 29) «Ἄν δὲν στηρίξεις τὸ ἓνα σου πόδι ἔξω ἀπ' τὴ Γῆ ποτέ σου δὲν θὰ μπορέσεις νὰ σταθεῖς ἐπάνω της» προέρχεται ἀπὸ τὴ ρῆση τοῦ Ἀρχιμήδη ποὺ παραδίδει ὁ μαθηματικὸς Πάππος ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια (γύρω στὰ 300 μ.Χ.) στὴ *Συναγωγή* του (p. 1060 Hultsch): δός μοι ποῦ στῶ καὶ κινῶ τὴν γῆν. Ἡ ρῆση αὐτὴ εἶναι πασίγνωστη καὶ ἀπαντᾷ σὲ ἄλλα τὰ ἐγχειρίδια Φυσικῆς. Πρόκειται, ἐπομένως, γιὰ μαθητικὴ ἀνάμνηση, ποὺ ὁ ποιητὴς τὴν προσαρμόζει στοὺς δικούς του σκοπούς.

66. Θυμίζω ὅτι τὸν πλατωνικὸ *Κριτία* μετέφρασε σχεδὸν ὁλόκληρο ὁ Σεφέρης· βλ. σχετικὰ *Μεταγραφές*, ὁ.π., σσ. 130 κ.έ.

16. Ἀλεξανδρινοὶ ποιητές

ΑΕ σ. 28: «Δέν μιλω̄ για τὸ μέρος τὸ ὑπεραισθητικὸ καὶ συνάμα κι ἐγκεφαλικὸ ποὺ παρουσιάζουν συνήθως οἱ κοινωνίες ὅταν τὰ ἦθη χαλαρώνουν... ἀλλὰ για μιὰν Ἀλεξάνδρεια ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς Τρυφῆρες καὶ τὶς Ἀνεμώνες της, τοὺς Μελεάγρους καὶ τοὺς Κριναγόρες της, ἔχει νὰ ἐπιδείξει στὸ ἐνεργητικὸ της ὅτι ἀπομακρύνθηκε ὅσο λίγες μέσα στὴν ἱστορία κοινότητες ἀπὸ τὴν ἠθικολογία, τοὺς ἐθνικισμούς, τὸ φόβητρο τοῦ Τυράννου». Πρβ. «Χρονικὸ», ΑΧ σ. 298: «Φαντάζομαι τοὺς Ἀλεξανδρινούς καὶ φαντάζομαι τοὺς πρώτους Χριστιανούς, για νὰ κρατηθῶ καλύτερα σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς νεώτερους χρόνους. Ποιὸς θὰ μᾶς πεῖ τί προηγήθηκε ἀπ' τὸ θάνατο κεινοῦ ποὺ ἔπλεξε στεφάνια στὴν ὁμορφὴ Τρυφῆρα καὶ κεινοῦ ποὺ κέρδιζε ἀδελφοὺς μὲς στὴν ἀγάπη;». Τὰ δύο γυναικεῖα ὀνόματα, ποὺ προφανῶς ἀνήκουν σὲ ἐταῖρες, ἀπαντοῦν καὶ σ' ἓνα στίχο τοῦ ποιήματος «Djenda» (Μαρία Νεφέλη σ. 104): «μὲ λένε ἀνάλογα μὲ τοὺς καιροὺς Τρυφῆρα ἢ Ἀνεμώνη». Για τὴν Ἀνεμώνη δὲ στάθηκε δυνατὸ νὰ ἐντοπιστεῖ καμιά σχετικὴ μαρτυρία στὴν ἀρχαιότητα ἢ Τρυφῆρα ἀναφέρεται σ' ἓνα ἐπίγραμμα τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας (Ἀσκληπιάδης 5, 185) ποὺ μετέφρασε ὁ Ἐλύτης καὶ ποὺ καταλήγει: «κι' ὡς θὰ περναῖς, στὰ γρήγορα πὲς τῆς Τρυφῆρας νὰ ῥθῆ».⁶⁷ Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς δύο ἐπιγραμματοποιούς, τὸν Μελεάγρο ἀπὸ τὰ Γάδαρα (περίπου 140-70 π.Χ.) καὶ τὸν Κριναγόρα ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη (γύρω στὰ χρόνια τοῦ Χριστοῦ), δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπόκειται κάποια ἀνάμνηση ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Καβάφη «Νέοι τῆς Σιδῶνος (400 μ.Χ.)»: «Διαβάσθησαν Μελεάγρος, καὶ Κριναγόρας, καὶ Ριανός».

17. Πλωτίνος

Ὁ Ἐλύτης ἀναφέρεται ὀνομαστικὰ στὸν νεοπλατωνικὸ φιλόσοφο συνολικὰ πέντε φορές. Μιὰ φορὰ στὸ «Δοξαστικὸν Γ'» (Τὸ Ἄξιον Ἔστι σ. 84): «Τὰ ἐννέα σκαλιὰ ποὺ ἀνέβηκε ὁ Πλωτίνος» (ἀναφορὰ στὶς Ἐννεάδες)⁶⁸ καὶ τέσσερις φορές στὰ πεζὰ του. Ὁ ποιητὴς τὸν κατατάσσει μαζὶ μὲ πολλοὺς ἄλλους (ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας ἀναφέρει τὸν Ρωμανὸ τὸν Μελωδὸ, τὸν Θεόφιλο καὶ τὸν Παπαδιαμάντη) στοὺς ἀνθρώπους ποὺ μὲ τὸ ἔργο τους διασώζουν αὐτὴ λάμψη ποὺ ἔφερναν εἴτε μὲ τρόπο ἡπιό εἴτε μὲ ἀγριότητα» (Μαγεία σ. 7). Τὶς ὑπόλοιπες φορές τὸν συσχετίζει μὲ τὸν ἰταλὸ ποιητὴ G. Ungaretti,

67. Βλ. Βιβλιογραφία Ἐλύτης, ὁ.π., σ. 33· ἢ Τρυφῆρα ἀναφέρεται καὶ στὸ ἐπίγραμμα 5, 154 τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας.

68. Βλ. Μαρωνίτη, ὁ.π., σ. 31· Λιγνάδη, ὁ.π., σ. 269 καὶ Keeley-Savidis, ὁ.π., σ. 158 (σχόλιο στὴ σ. 141, 3).

τὸν ὁποῖο ἀποκαλεῖ «ἀργοπορημένο Πλωτῖνο τοῦ Λυρισμοῦ» («Χρονικόν», ΑΧ σ. 300· πρβ. «G. Ungaretti», ΑΧ σσ. 493 καὶ 494).

18. Λόγγος

Ὁ Ἐλύτης ἀναφέρει ὅτι ὁ ἔρωτας γεννήθηκε στὴ Μυτιλήνη, ἐκεῖ ποὺ ἀγαπήθηκαν ὁ Δάφνης καὶ ἡ Χλόη («Ὁ Ζωγράφος Θεόφιλος», ΑΧ σ. 207). Προφανῶς ἔχει ὑπόψη τοῦ τὴν ἱστορία ποὺ ἐκτυλίσσεται ἀνάμεσα στὸν νεαρὸ βοσκὸ καὶ τὴν ὠραία βοσκοπούλα, οἱ ὁποῖοι ἄπειροι καὶ ἀπληροφόρητοι δοκιμάζουν τὸ ἄγνωστό τους ὡς τότε ἐρωτικὸ συναίσθημα. Λεπτομέρειες μπορεῖ νὰ διαβάσει ὁ ἀναγνώστης στὸ μυθιστόρημα τοῦ Λόγγου *Ποιμενικὰ κατὰ Δάφνην καὶ Χλόην*.

19. Πλούταρχος

Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου στὸ ποίημα «Θάνατος καὶ ἀνάστασις τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου» (*Τὰ Ἑτεροθαλῆ* σ. 43) ὡς τελευταῖο Ἑλληνα προέρχεται ἀπὸ τὸν βίο τοῦ Φιλοποίμενα τοῦ Πλουτάρχου, ὅπου διαβάζουμε (1, 4): *Ῥωμαίων δέ τις ἐπαιῶν ἔσχατον αὐτὸν Ἑλλήνων προσεῖπεν. Ὁ ποιητὴς δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ συμβουλευτῆκε τὸν Πλούταρχο, γιατί ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς εἶναι πασίγνωστος (ἀπαντᾷ π.χ. σὲ σχολικὰ ἐγχειρίδια Ἱστορίας).⁶⁹*

III. ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΑ

Μὲ τὴ συγκέντρωση τῶν ἀρχαιοελληνικῶν πηγῶν τῆς ποίησης τοῦ Ἐλύτη ποὺ προηγήθηκε ἐπιχειρήσαμε, ἀκολουθώντας τὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς τρεῖς δρόμους ποὺ ὑποδείξαμε στὴν εἰσαγωγή μας, νὰ ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα σὲ τί ποσοστὸ ὁ ποιητὴς παραθέτει ἀρχαῖα κείμενα. Ἡ συναγωγή τοῦ ὕλικου δὲ φαίνεται νὰ ἀνατρέπει τὴ βασικὴ θέση τοῦ Ἐλύτη ὅτι ποτὲ δὲ χρησιμοποίησε ἀρχαίους μύθους μὲ τὸν συνηθισμένο τρόπο («Συνέντευξη», *Ἐκλογή* σσ. 194-195). Πραγματικά, οἱ ἀναφορὲς σὲ παλαιότερα κείμενα συνίστανται τίς περισσότερες φορές σὲ μικρῆς ἔκτασης χωρία ποὺ ἐνοφθαλμίζονται στὸ ποίημα καὶ ὑποτάσσονται στὸν εἰρμό του. Ἔτσι δὲν μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ὁ ἐντοπισμὸς ἑνὸς ἀρχαίου χωρίου προσφέρει ταυτόχρονα καὶ τὸ ἐρμηνευ-

69. Πβλ. Α. Γ. Καλογεροπούλου, *Ἱστορία τῶν ἀρχαίων χρόνων ὡς τὰ 146 π.Χ.*, ΟΕΔΒ, σ. 371.

τικό κλειδί για την κατανόηση του ποιήματος, όπως συμβαίνει με αρκετά ποιήματα του Σικελιανού (σχετική βιβλιογραφία βλ. παραπάνω σημ. 7).

Από την άλλη πλευρά δεν μπορεί να αποσιωπηθεί η διαπίστωση ότι από τη σχεδόν πλήρη απουσία παραθεμάτων αρχαίων χωρίων και μυθολογικών αναφορών στα πρώτα βιβλία του ποιητή (μια πιθανή αναφορά συναντούμε στους Προσανατολισμούς· η ίδια επανέρχεται και στις "Εξη και μία τύψεις για τον ουρανό, μια συλλογή επίσης ελάχιστα περιεκτική σε τέτοιου είδους παραπομπές· βλ. παραπάνω σ. 70) μεταβαίνουμε σε συνθέσεις και συλλογές όπως το "Αξιον Έστί, το Φωτόδεντρο, τα Έτεροθαλή και τη Μαρία Νεφέλη, όπου η παρουσία τέτοιων αναφορών γίνεται ιδιαίτερα αισθητή. Με βάση τα δεδομένα του πίνακα I, που επισυνάπτεται στο τέλος της εργασίας, διαπιστώνω ότι το Φωτόδεντρο περιέχει 9 αναφορές, το "Αξιον Έστί 10 και οι υπόλοιπες δύο συλλογές από 11 αναφορές ή καθεμιά τους. Ειδικά για τη Μαρία Νεφέλη επισημαίνω τη χρήση εκτενέστερων παραθεμάτων (βλ. την παράθεση χωρίου από τον πλατωνικό Φαίδωνα στο ποίημα «Η παρθενογένεση») και διεξοδικότερη αναφορά στον μύθο των Άτρείδων, όπως τον γνωρίζουμε από τον Αγαμέμνονα του Αισχύλου («Κάθε φεγγάρι όμολογεί») και την Ηλέκτρα του Ευριπίδη («Electra Bar») καθώς και στον μύθο της Ατλαντίδας («Η Αίγης»), όπως τον γνωρίζουμε από τον πλατωνικό Κριτία. Τη διαφοροποίηση της Μαρίας Νεφέλης από την προηγούμενη ποιητική παραγωγή του την έχει τονίσει ήδη ο ίδιος ο ποιητής («Συνέντευξη», Έκλογή σσ. 192-193)· ωστόσο υπολείπεται να προσδιοριστεί από τη μελλοντική έρευνα η σημασία αυτών των αναφορών για την έρμηνεία των συγκεκριμένων ποιημάτων.

Σχετικά με την απουσία παρόμοιων αναφορών στους Προσανατολισμούς και τον Ηλιο τον πρώτο διαφωτιστική είναι η μαρτυρία του Έλύτη στο «Χρονικό», ΑΧ σ. 331: «Τόν καιρό που έγραφα τα δύο πρώτα μου βιβλία... όλη μου η προσπάθεια ήταν ν' αποφύγω το θέμα, πώς να υποκαταστήσω στο θέμα την "άπρόσωπη έννοια της Ποίησης" και τίποτε άλλο». Αυτή η επιδίωξη του άπρόσωπου δεν ευνουεί, όπως είναι εύλογο, τις αρχαιογνωστικές αναφορές που παραπέμπουν πάντοτε σε κάτι γνωστό και συγκεκριμένο.

Αυτή τη γενική διαπίστωση θα επιθυμούσα να τη συμπληρώσω με όρισμένες ειδικότερες παρατηρήσεις:

1) Με τα παραθέματα και με τη χρήση μεμονωμένων αρχαίων λέξεων ο ποιητής εκφράζει την πεποίθησή του ότι αποτελεί μέλος μιας ενιαίας παράδοσης που φορέας της είναι η ελληνική γλώσσα στο σύνολό της από τον Όμηρο ως τις μέρες μας. Η επισήμανση λέξεων όπως νεφεληγερέτης, άργικέρανος, γάγγαμον δεν είναι παρά ένα ελάχιστο δείγμα αυτής της ένότητας που έναρμονίζεται με την περηφάνια του ποιητή για το προνόμιο να χρησιμοποιεί λέξεις όπως ουρανό, θάλασσα, σελήνη που χρησιμοποιούσαν και οι αρχαίοι

ὁμότεχνοί του. Γενικὰ μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ ἀρχαιότητα ἔχει γιὰ τὸν ποιητὴ παραδειγματικὴ ἀξία καὶ γιὰ τὴν ποίησή του γονιμοποιὸ σημασία. Ἔτσι ὁ θαυμασμός του γιὰ τὴ γλωσσοπλαστικὴ τόλμη καὶ ἰκανότητα τῶν ἀρχαίων τὸν ὀδηγεῖ στὸν σχηματισμὸ νεολογισμῶν.⁷⁰ Ὁ Ἐλύτης ἐπιδοκιμάζει τὴ γραμματικὴ ἀνορθοδοξία τοῦ Ἰβουκου, ποὺ χρησιμοποιεῖ τὸν τύπο κλαγγί, καὶ σχηματίζει μὲ τὴ σειρά του τὴν ἀνύπαρκτη γενικὴ Τετρακτίδος στὸ "Α-ξιον Ἔστι, τὴν ὁποία δὲ διορθώνει στὶς ἐπόμενες ἐκδόσεις τοῦ ἔργου, παρὰ τὴν ὑπόδειξη τοῦ Μαρωνίτη καί, ἀργότερα, τοῦ Λιγνάδη (βλ. παραπάνω σημ. 54), γεγονὸς ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἀπλὴ σύμπτωση. Ἡ πεποίθηση, ἐξάλλου, ὅτι στὴν ποίηση οἱ λέξεις πρέπει νὰ ἀκολουθοῦν διαφορετικὴ σειρά ἀπὸ ὅ,τι στὴν καθημερινὴ γλώσσα συνδυασμένη μὲ τὴν ἐπιλογή ἀπροσδόκητων φραστικῶν συμπλοκῶν εἶναι ἓνα ἄλλο δίδαγμα ἀπὸ τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὰ ἀρχαῖα κείμενα. Διαφωτιστικὴ εἶναι ἐν προκειμένῳ πάλι ἡ μαρτυρία τοῦ ποιητῆ («Πρῶτα-Πρῶτα...», ΑΧ σ. 30): «Ἀλλὰ ἐδῶ [στὸν Πίνδαρο] δὲν ἦταν ἡ οὐσία, ἦταν ἡ διαφορετικὴ διάταξη τῆς γραφῆς ποὺ μὲ τραβοῦσε, νομίζω, τόσο ἀκατανίκητα. Τί τοὺς ἔπιανε τοὺς ἀνθρώπους νὰ συνδυάζουν τίς λέξεις ἔτσι ποὺ νὰ μὴ λέν αὐτὰ ποὺ λέμε κάθε μέρα; Καὶ γιατί δὲν τραβοῦσαν ὡς τὴν ἄκρια τῆς σελίδας ἀλλὰ σταματοῦσαν καὶ ξανάρχιζαν ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀράδα;». Παράλληλα μὲ τὴν ἐπιλογή, συμπλοκὴ καὶ θέση τῶν λέξεων ποὺ ἔλκουν τὸν Ἐλύτη πρὸς τὴν ἀρχαιότητα σημειῶνω καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ ποιήματος «Ὅσο διαρκοῦσε τὸ ἄστρο», συνθετικὸ πρότυπο τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε ἡ «Τειχοσκοπία» τῆς Ἰλιάδας.

2) Ὁ Ἐλύτης παραθέτει στὰ ποιήματά του τίς ἀρχαῖες πηγές κατὰ διαφόρους τρόπους:

(α) Ἀναφορὲς μὲ εἰσαγωγικὰ μέσα στὸ ποίημα· στὴν περίπτωση αὐτὴ πρόκειται ἀναμφισβήτητα γιὰ κατὰ λέξη παράθεση. Συγκεκριμένα σημειῶνω:

Τὸ Φωτόδεντρο σ. 20 (βλ. παραπ. σ. 54)· βλ. ὅμως καὶ (β 1).

Τὰ Ἐτεροθαλῆ σ. 12 (βλ. παραπ. σ. 49)· σ. 17 (βλ. παραπ. σ. 66)· σ. 18 (βλ. παραπ. σ. 66)· σ. 27 (βλ. παραπ. σ. 72).

(β) Ἀναφορὲς χωρὶς εἰσαγωγικά:

(1) Στὴ θέση τίτλου:

Μαρία Νεφέλη σ. 23 (βλ. παραπ. σ. 53)· βλ. ὅμως καὶ (2)· σ. 40 (βλ. παραπ. σ. 63)· βλ. ὅμως καὶ (2).

Τὰ Ἐτεροθαλῆ σ. 39 (βλ. παραπ. σ. 66)· βλ. ὅμως καὶ (2).

Τὸ Φωτόδεντρο σ. 20 (βλ. παραπ. σ. 54)· σ. 45 (βλ. παραπ. σ. 62).

70. Βλ. Μαρωνίτη, δ.π., σ. 163 σημ. 3.

(2) Μέσα στὸ ποίημα:

Ἀλβανιάδα σ. 14 (βλ. παραπ. σ. 68).

Μαρία Νεφέλη σ. 23 (βλ. παραπ. σ. 53· μεμονωμένη λέξη)· σ. 40 (βλ. παραπ. σ. 63)· σ. 53 (βλ. παραπ. σ. 73)· σ. 76 (βλ. παραπ. σ. 68)· σ. 99 (βλ. παραπ. σσ. 71/2)· σ. 101 (βλ. παραπ. σ. 53· μεμονωμένη λέξη).

Τὰ Ἐτεροθαλῆ σ. 24 (βλ. παραπ. σ. 56· μεμονωμένη λέξη)· σ. 39 (βλ. παραπ. σ. 70)· σ. 40 (βλ. παραπ. σσ. 68/9).

Τὸ Ἄξιον Ἔστι σ. 23 (βλ. παραπ. σ. 65· μεμονωμένη λέξη)· σ. 41 (βλ. παραπ. σ. 60· μεμονωμένη λέξη)· σ. 43 (βλ. παραπ. σσ. 67/8· μεμονωμένη λέξη)· σ. 80 (βλ. παραπ. σσ. 56/7).

Τὸ Φωτόδεντρο σ. 17 (βλ. παραπ. σ. 52)· σ. 30 (βλ. παραπ. σ. 49).

Μιὰ σύγκριση ἀνάμεσα στὶς κατηγορίες (1) καὶ (2) ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ποιητὴς χρησιμοποιεῖ κάποτε ὡς τίτλο μιὰ λέξη ἢ φράση ἀπὸ ἀρχαῖο κείμενο ποὺ παραθέτει καὶ μέσα στὸ ποίημα.

(γ) Παράφραση:

Ἐξῆ καὶ μία τύψεις σ. 20 (βλ. παραπ. σ. 70).

Μαρία Νεφέλη σ. 35 (βλ. παραπ. σ. 73)· σ. 100 (βλ. παραπ. σ. 70).

Προσανατολισμοὶ σ. 102 (βλ. παραπ. σ. 70).

Τὸ Ἄξιον Ἔστι σ. 54 (βλ. παραπ. σ. 66).

Τὸ Φωτόδεντρο σ. 24 (βλ. παραπ. σ. 69).

(δ) Γενικὲς ἀναφορὲς σὲ ἔργα, πρόσωπα ἢ χωρία ποὺ δὲν ὑπάγονται στὶς παραπάνω περιπτώσεις:

Μαρία Νεφέλη σ. 29 (βλ. παραπ. σ. 73)· σ. 57 (βλ. παραπ. σ. 67)· σ. 104 (βλ. παραπ. σ. 74).

Τὰ Ἐτεροθαλῆ σ. 26 (βλ. παραπ. σ. 72).

Τὸ Ἄξιον Ἔστι σ. 43 (βλ. παραπ. σσ. 67/8)· σ. 54 (βλ. παραπ. σ. 68 σημ. 59).

Τὸ Φωτόδεντρο σ. 15 (βλ. παραπ. σ. 72).

3) Ὁ ποιητὴς ἀναφέρει μιὰ φορὰ μόνο ρητὰ τὴν πηγὴ του μαζί μὲ τὸ σχετικὸ παράθεμα (*Τὸ Φωτόδεντρο* σ. 20: Ἄρχιλοχος). Στὸ ποίημα «Δῆλος» (*Τὸ Φωτόδεντρο* σ. 15) ἡ ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Πλάτωνα συνδυασμένη μὲ τὸ ἐπίθετο λευκὸς δὲ συμβάλλει στὸν ἐντοπισμὸ τοῦ σχετικοῦ χωρίου· γιὰ τὴν ἀνακάλυψή του ἀπαιτεῖται ἡ προσαγωγὴ μαρτυριῶν ἔξω ἀπὸ τὸ ποίημα.

4) Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἢ παράθεση δὲν ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ πρωτότυπο. Ἔτσι στὸ Φωτόδεντρο (σ. 30) ὁ ὁμηρικὸς στίχος ποὺ παρατίθεται συνεχίζεται παίρνοντας μιὰ λέξη ἀπὸ τὸν ἐπόμενον ἐξάμετρο. Στὰ Ἐτεροθαλῆ (σ. 12) ἡ ἀναμενόμενη λέξη ἀπὸ τὴ συνέχεια τοῦ πρώτου στίχου τῆς Ἰλιάδας («θεᾶ») αὐτονομεῖται ἀπὸ τὸ παράθεμα, ἐνῶ παρκατάω (σ. 40) ὁ στίχος ἀπὸ τὴν Ἀντιγόνη ὄχι μόνον κατανέμεται σὲ δύο στίχους τοῦ ποιήματος, ἀλλὰ καὶ τὸ ρῆμα τῆς ἀναφορικῆς πρότασης χρησιμοποιεῖται σὲ διαφορετικὸ χρόνο.

5) Δύο φορές συναντοῦμε παραθέματα ἀπὸ τὸν ἴδιο στίχο ἢ τὸ ἴδιο χωρίο σὲ διαφορετικὰ ποιήματα:

(α) Μαρία Νεφέλη σ. 76 καὶ Ἀλβανιάδα σ. 14: ἀρχὴ καὶ τέλος τοῦ παιάνα τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τοὺς Πέρσες τοῦ Αἰσχύλου.

(β) Τὸ Ἄξιον Ἔστι σ. 54 καὶ Τὰ Ἐτεροθαλῆ σ. 18: πρῶτος στίχος ἀπὸ τὸν Α' Ὀλυμπιονικοῦ τοῦ Πινδάρου.

6) Παρόλο ποὺ ὁ ποιητὴς ἔχει συχνὰ ὑπόψη του τὸ ἀρχαῖο κείμενο ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, ὀρισμένες ἀναφορὲς μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὴ γενικὴ του παιδεία. Ἔτσι ὁ παιάνας τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τοὺς Πέρσες τοῦ Αἰσχύλου πρέπει νὰ παρατίθεται ἀπὸ μνήμης, ὅπως προδίδουν οἱ ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸ πρωτότυπο. Πρόκειται γιὰ δύο πολυχρησιμοποιημένα χωρία ποὺ ἐπαναλαμβάνονται σὲ κάθε κρίσιμη φάση τῆς ἐθνικῆς μας Ἱστορίας. Περιφνημὴ εἶναι ἡ ρῆση τοῦ Ἀρχιμήδη, ποὺ, φαντάζομαι, ἀπαντᾷ σὲ ὅλα τὰ ἐγχειρίδια Φυσικῆς. Ὅσον ἀφορᾷ στὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Φιλοποίμενα ποὺ μᾶς παραδίδει ὁ Πλούταρχος, εἶδαμε ὅτι περιέχεται καὶ στὸ τρέχον ἐγχειρίδιο Ἱστορίας τῆς Α' Γυμνασίου. Ἀνάμνηση ἀπὸ τὸ σχολικὸ Συνακτικὸ ἀποτελεῖ πιθανότατα τὸ πασίγνωστο ρητὸ Ἔστιν Δίκης ὄφθαλμὸς ὃς τὰ πάνθ' ὄρα (Μενάνδρου γνῶμαι μονόστιχοι 225 Jäkel) ποὺ ὑπόκειται στὸν στίχο ἀπὸ τὸ «Δοξαστικὸν Γ'» (Τὸ Ἄξιον Ἔστι σ. 88): «Αἰὲν τῆς Δίκης τὸ ἄγαλμα καὶ ὁ μέγας Ὀφθαλμὸς».⁷¹

7) Δὲν ἀποκλείεται ὀρισμένες φορές ὁ ποιητὴς νὰ δέχτηκε ἐρεθίσματα ἀπὸ σύγχρονες πολιτιστικὲς ἐκδηλώσεις ὅπως ἡ παράσταση τῶν Ὀρνίθων τοῦ Ἀριστοφάνη ἢ ἡ ταινία τοῦ Κακογιάννη γιὰ τὴν Ἡλέκτρα. Ἀλλὰ καὶ νεότεροι ποιητὲς ἐπαιξάν κάποιον ρόλο στὴν ἐπιλογή τῶν ἀρχαιογνωστικῶν ἀναφορῶν. Ἔτσι ἡ μνεῖα τοῦ Μελεάγρου καὶ τοῦ Κριναγόρα—τοὺς ποιητὲς αὐτοὺς ὁ Ἐλύτης τοὺς γνωρίζει καὶ ἀπὸ τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὴν ἀλεξανδρινὴ ποίηση—πιθανότατα ὀφείλεται σὲ ἀνάμνηση ἐνὸς στίχου τοῦ Καβάφη. Σὲ διάλογο μὲ τοὺς σύγχρονους ποιητὲς μποροῦμε νὰ ἀποδώσουμε τὴ μνεῖα τοῦ Βασιλιᾶ τῆς Ἀσίνης στὸ ποίημα «Αἰῶνος εἶδωλον» (Τὰ Ἐτεροθαλῆ σ. 39) ποὺ παραπέμπει ἀναμφισβήτητα, ὅπως προδίδουν τὰ ἄμεσα συμφραζόμενα, στὸ ὁμώνυμο ποίημα τοῦ Σεφέρη.

71. Βλ. Λιγνάδη, ὁ.π., σ. 276.

8) Κάποτε δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποφασίσει κανεὶς μὲ βεβαιότητα ἂν ἓνας στίχος ἀποτελεῖ μνήμη κάποιου συγκεκριμένου ἀρχαίου χωρίου ἢ ἀνεξάρτητη ἐκ νέου ποιητικὴ δημιουργία· παραπάνω γνωρίσαμε στίχους ἀπὸ τὸ "Ἄξιον ἔστι ποῦ θυμίζουσι τὸν Προμηθεὶα Δεσμώτη καὶ τὴν Ἀντιγόνη (βλ. παραπ. σημ. 59 καὶ 60 ἀντιστοίχως)· συμπιπτουσι γὰρ ἀλλήλοις οἱ ποιηταί, ὅπως σημειώνει ὁ Ζηνόβιος (*Poetio-graphi Graeci* V 98). Στὴν ἴδια κατηγορία ὑπάγεται καὶ ὁ τελευταῖος στίχος ἀπὸ τὴν α' Ὀδὴ στὸν Πικασσοῦν (*Τὰ Ἐτεροθαλῆ* σ. 23) «Καὶ ζωγραφίζεις γιὰ ὅλα τὰ χρόνια ποῦ πέρασαν ποῦ περνοῦν καὶ ποῦ θὰ περάσουν», ὁ ὁποῖος θυμίζει τὸν ὁμηρικὸ στίχο γιὰ τὸν Κάλχαντα (A 70) ὃς ἤδη τὰ τ' ἔόντα τὰ τ' ἑσόμενα πρό τ' ἔόντα, καθὼς καὶ ὁ στίχος ἀπὸ τὸ ποίημα «Ὁ Στάλιν» (*Μαρία Νεφέλη* σ. 106) «μ' ἓνα φωσάκι ἀτομικὸ κι ἓνα κλαδὶ μυρτιάς στὸ χέρι» ποῦ θυμίζει τὸ ἀπ. 30 West τοῦ Ἀρχιλοχου ἔχουσα θαλλὸν μυρσίνης ἐτέρεπετο.

9) Ὑπάρχει, ὅπως τονίστηκε καὶ στὸ εἰσαγωγικὸ τμήμα αὐτῆς τῆς ἐργασίας, κάποια σχέση ἀνάμεσα στὰ πεζὰ κείμενα καὶ στὴν ποίηση τοῦ Ἐλύτη. Ἐτσι ἡ ἀναφορὰ στὴν Ἀτλαντίδα τοῦ πλατωνικοῦ *Κριτία* ποῦ συναντοῦμε στὴ «Συνέντευξη» προδίδει τὴν ἐνασχόληση τοῦ ποιητῆ μὲ αὐτὸ τὸ ἀρχαῖο κείμενο, ἓνα χωρίο τοῦ ὁποῖου παραφράζεται στὸ ποίημα «Ἡ Αἰγής». Τὸ χωρίο τοῦ Φαίδωνα ποῦ ἀπαντᾷ στὸ «Χρονικὸ» ἐπανέρχεται ἐπαυξημένο στὸ ποίημα «Ἡ παρθενογένεση». Τὸ πινδαρικὸ ἄριστον μὲν ὕδωρ ποῦ ἐντυπωσίασε τὸν ποιητὴ ἤδη ἀπὸ τὰ μαθητικά του χρόνια («Πρῶτα-Πρῶτα...») ἐπανεμφανίζεται μεταφρασμένο στὸ "Ἄξιον ἔστι.

10) Ὁ Ἐλύτης δείχνει κάποτε ἰδιαίτερη προτίμηση γιὰ ἓνα συγκεκριμένο ἔργο κάποιου ἀρχαίου συγγραφέα. Ἐτσι ἀπὸ τὰ δράματα τοῦ Σοφοκλῆ προτιμᾷ τὴν Ἀντιγόνη καὶ ἀπὸ τοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνα τὸν Φαίδωνα.

11) Ἀπὸ τὸν πίνακα II ποῦ ἐπισυνάπτεται στὸ τέλος τῆς ἐργασίας (ὁ πίνακας δὲν εἶναι ὀριστικὸς καὶ ἐνδέχεται νὰ συμπληρωθεῖ ἢ νὰ τροποποιηθεῖ μὲ βάση τὰ νέα εὐρήματα ποῦ θὰ προσαγάγει ἢ μελλοντικὴ ἔρευνα) συνάγεται ὅτι οἱ συχνότερες ὀνομαστικὲς ἀναφορὲς καὶ παραθέσεις χωρίων προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο, τὸν Ὀμηρο, τὸν Πλάτωνα καὶ τὴ Σαπφῶ καὶ συνιστοῦν τὸ 50% περίπου τοῦ συνόλου τῶν ἀναφορῶν σὲ 27 συγγραφεῖς. Κυρίαρχη θέση κατέχει, φυσικά, ἡ κατεξοχὴν λυρική ποιήτρια τῆς ἀρχαιότητος, ἡ Σαπφῶ. Μολονότι ἀπὸ τὸ γενικὸ σύνολο τοῦ πίνακα II σχηματίζει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ ἀναφορὲς στὰ πεζὰ εἶναι πολὺ περισσότερες ἀπὸ ὅ,τι στὰ ποιητικὰ κείμενα (57:48), οἱ πραγματικὲς ἀναφορὲς, ἂν δηλαδὴ δὲ ληφθοῦν ὑπόψη οἱ παραπομπὲς μὲ ἀστερίσκο, εἶναι περισσότερες στὰ ποιητικὰ κείμενα (39:34).

Τελειώνοντας θὰ ἤθελα νὰ τονίσω ὅτι στὴν παραπάνω πραγμάτευση δὲν

περιέλαβα ὀρισμένα μοτίβα, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀπώτερη πηγὴ τους εἶναι κάποιον ἀρχαῖο κείμενο, γιατί ἀποτελοῦν κοινόχρηστους τόπους. Συγκεκριμένα:

(α) Στὸν Ἕλιο τὸν ἡλιάτορα⁷² (σ. 27) συναντοῦμε τὴν εἰκόνα τοῦ στενοῦ δρόμου ποὺ τελικὰ ὀδηγεῖ στὸν πλατῦ, ἓνα μοτίβο ποὺ εἰσάγεται στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο:⁷³

Σ' εὐλογημένη μέρα βγάζει τὸ κακὸ
σὲ δημοσιὰ πλατιά τὸ στενοσόκακο.

Πρβ. Ἔργα καὶ ἡμέραι 287-292:

τὴν μὲν τοι κακότητα καὶ ἰλαδὸν ἐστὶν ἐλέσθαι
ῥηιδίως· λείη μὲν ὁδός, μάλα δ' ἐγγύθι ναίει·
τῆς δ' ἀρετῆς ἰδρῶτα θεοὶ προπάρουιθεν ἔθηκον
ἀθάνατοι· μακρὸς δὲ καὶ ὄρθιος οἶμος ἐς αὐτὴν
καὶ τρηχὺς τὸ πρῶτον· ἐπὴν δ' εἰς ἄκρον ἵκηται,
ῥηιδίη δῆπειτα πέλει, χαλεπή περ ἐοῦσα.

Ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀρχαῖο ποιητὴ προέρχεται ὁ ποιοτικὸς χαρακτηρισμὸς τῶν ἐποχῶν μὲ κάποιον μέταλλο (Ἔργα 109 κ.έ.)⁷⁴ ποὺ συναντοῦμε στὴν Ἀναφορὰ στὸν Α. Ἐμπειρικό: «Εἶναι, τὸ ξέρω, δύσκολο ν' ἀξιολογεῖς τὸ σημερινὸ μολύβι σὰν χθεσινὸ χρυσάφι» (σ. 23).

(β) Ἡ παρομοίωση τῆς πολιτείας μὲ πλοῖο εἶναι παλαιότατη καὶ πολυχρησιμοποιημένη εἰκόνα ποὺ ἀνάγεται στὸν Ἀλκαῖο (ἀπ. 326 L.-P.).⁷⁵ Ἡ ἴδια εἰκόνα ὑπόκειται στὸ τρελοβάπορο ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴν Ἑλλάδα (Ὁ ἥλιος ὁ ἡλιάτορας σ. 29).

(γ) Ἡ ἐμφατικὴ δήλωση τοῦ ποιητῆ στὸ κείμενό του γιὰ τὸν Logos (ΑΧ σ. 491): «ᾠ ναί, ἡ ποίηση δὲ λέει ποτέ της ψέματα» μοιάζει σὰν ἀπάντηση σὲ κατηγορία ποὺ διατυπώθηκε ἐναντίον τῆς ποίησης ἤδη ἀπὸ τὸν Σόλωνα (ἀπ. 29 West: πολλὰ ψεύδονται αἰδοί· πρβ. Ἡσίοδου Θεογονία 26-28).⁷⁶

Θὰ ἐπιθυμοῦσα ἐπίσης νὰ τονίσω ὅτι φιλοδοξία αὐτῆς τῆς ἐργασίας δὲν

72. Ἀθήνα 1979⁴ (Ἰκαρος).

73. Βλ. σχετικὰ τὸ κεφάλαιο Das Symbol des Weges στὸ βιβλίο τοῦ B. Snell, *Die Entdeckung des Geistes*, Γοττίγγη 1975⁴, σσ. 219-230.

74. Γιὰ τὴν προέλευση καὶ διάδοση τοῦ μύθου τῶν ἐποχῶν βλ. M. L. West, *Hesiod Works and Days*, Ὁξφόρδη 1978, σσ. 172-177.

75. Βλ. σχετικὰ Dumortier, ὁ.π., σσ. 27-55.

76. Γιὰ τὴ σχέση ποίησης καὶ ἀλήθειας βλ. M. Detienne, *Les matres de verité dans la Grèce archaïque*, Παρίσι 1967 καὶ H. Neitzel, *Hesiod und die lügenden Musen*, *Hermes* 108 (1980) 387-401.

ἦταν νὰ ἐξαντλήσει κάθε ἀναφορὰ σὲ ἀρχαῖο κείμενο ποὺ ἀπαντᾷ στὸ ἔργο τοῦ Ἑλύτη. Ἔτσι, πλάι σὲ ὅσες ἀναφορὲς δὲν ἐντοπίστηκαν, παρέλειψα ἀναφορὲς ἤδη γνωστὲς ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσα βιβλιογραφία ποὺ θεώρησα ὅτι δὲν ἀφοροῦν ἄμεσα τὸ θέμα μου, καθὼς καὶ ἀρχαιογνωστικὲς ἀναφορὲς ἄλλων ποιητῶν ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Ἑλύτη. Ἀπὸ τὴν πρώτη κατηγορία ἀναφέρω τὶς ἀκόλουθες περιπτώσεις (ὅλα τὰ ὀνόματα προέρχονται ἀπὸ τὸ "Ἄξιον Ἔστί"):

(α) Γιὰ τὴ Νικοθόη (σ. 81) βλ. Λιγνάδη, ὅ.π., σ. 264 καὶ Keeley-Savidis, ὅ.π., σ. 157 (σχόλιο στὴ σ. 135, 16).

(β) Γιὰ τοὺς Ὑπερβορείους (σ. 81) βλ. Λιγνάδη, ὅ.π., σ. 264 καὶ Keeley-Savidis, ὅ.π., σ. 157 (σχόλιο στὴ σ. 135, 14).

(γ) Γιὰ τὸν Ἴωνα (σ. 83) βλ. Λιγνάδη, ὅ.π., σ. 267 καὶ κυρίως Keeley-Savidis, ὅ.π., σ. 157 (σχόλιο στὴ σ. 139, 11).

Ἀπὸ τὴ δεύτερη κατηγορία ἀναφέρω τὴν ἀπάντηση τοῦ Κάλβου πρὸς τὸν Γ. Θερειανὸ ποὺ ὁ Ἑλύτης παραθέτει στὰ *Ἀνοιχτὰ Χαρτιά* (σ. 73): «"Ἐδιάβασα", γράφει "στὴν Ἰλιάδα πὼς μονολογεῖ τὸ ἔλογο τοῦ Ἀχιλλέα"...». Πρβ. *Ἰλιάδα* Τ 404-407:

*Τὸν δ' ἄρ' ὑπὸ ζυγῶφι προσέφη πόδας αἰόλος ἵππος
Ξάνθος, ἄφαρ δ' ἤμυσε καρῆατι· πᾶσα δὲ χαίτη
ζεύγλης ἐξεριποῦσα παρὰ ζυγὸν οὐδας ἵκανεν
αὐδήεντα δ' ἔθηκε θεὰ λευκώλενος Ἥρη.*

I. ΠΙΝΑΚΑΣ ΑΡΧΑΙΩΝ ΠΗΓΩΝ ΚΑΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΕΛΥΤΗ

Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς παραπέμπει στὴ σελίδα τῶν ποιητικῶν συλλογῶν ἢ τῶν τόμων μετὰ πεζὰ κείμενα, ἐνῶ ὁ δεῦτερος στὴ σελίδα ἢ στὴ σελίδα καὶ τὴ σημείωση αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Οἱ παραπομπὲς με ἀστερίσκο δηλώνουν ἀπλή ὀνομαστικὴ ἀναφορὰ τοῦ ἀρχαίου συγγραφέα, γενικὴ ἀναφορὰ στὸ ἔργο του ἢ σὲ κάποιον πρόσωπο τοῦ ἔργου· ἀντίθετα, οἱ ὑπολοίπες παραπομπὲς ὑπαινίσσονται ἢ ἀναφέρονται ρητὰ σὲ κάποιον συγκεκριμένο χωρίο. Δε συμπεριλαμβάνονται ὅσα χωρία συζητοῦνται στὰ ἐπιλεγόμενα.

Αἰολικὰ Γράμματα

Πλάτων	10:72	Μίμνερμος	*373:55
Σαπφῶ	7:56, 9:56/7	Ὅμηρος	20:53, 133:50/1, 491:51
Φιλόλαος	10:65	Πίνδαρος	30:66, *332:57
		Πλάτων	317:49, σημ. 13, *347:71, 351:71
*Αἰθιοπία		Πλωτίνος	*300, *493, *494:75
Αἰσχύλος	14:68	Πυθαγόρειοι	*393:66 σημ. 54
		Σαπφῶ	*29:57, *30:57, *40:53, 44:56, 212:56/7, *280:55, *332:57, 352:57, *373:55, *493:55
*Αναφορὰ στὸν Ἄνδρᾶ Ἐμπειρικό			
*Ἀσκληπιάδης	28:74		
*Ἡράκλειτος	*34:62		
Κριναγόρας	*28:74		
Μελέαγρος	*28:74		
Ὅμηρος	42:52		
		*Ἐκλογή	
*Ἀνοιχτὰ Χαρτιὰ		*Ἐμπεδοκλῆς	199/200:65
Αἰσχύλος	*153:67	Ὅμηρος	*130:49
*Ἀλκαῖος	138:58	Πλάτων	200:73
*Ἀναξαγόρας	434:63/4 ¹	Σαπφῶ	215:57 σημ. 36
*Ἀρχαῖα δημοτ. τραγ.	152/3:71		
*Ἀρχιλόχος	*40:53, 44:54, 142/3:53/4	*Ἐξῆ καὶ μία τύψεις γιὰ τὸν οὐρανὸ	
*Ἀσκληπιάδης	298:74	Εὐριπίδης	20:70
Δημόκριτος	141:64, 434:64 ¹		
*Ἡράκλειτος	13:62, 103:62, *270/1:62, 434:63 ¹ , 497:63	*Ἐπιστολὲς τοῦ Ἐλύτη πρὸς τὸν Φράιερ βλ. Φράιερ Κ.	
*Ἴβυκος	84:59/60, 85:58/60, *493:61		
Λογγίνος	133:50/1	*Ἡ μαγεία τοῦ Παπαδιαμάντη	
Λόγγος	*207:75	*Ἐμπεδοκλῆς	34:65
		Πλωτίνος	*7:74

1. Ὅχι 432, ὅπως παραπέμπει τὸ εὔρετῆριό στο τέλος τοῦ τόμου.

<i>Μαρία Νεφέλη</i>		<i>Τὸ Ἄξιον Ἔστί</i>	
Αἰσχύλος	57:67, 76:68	Αἰσχύλος	41:61, 43:67/8, 54:68 σημ. 59
Ἄρχιμήδης	29:73	Ἄριστοφάνης	*42:70
Ἀσκληπιάδης	104:74	Εὐριπίδης	*81:70
Εὐριπίδης	98:70	Ἡράκλειτος	*87:62
Ἡράκλειτος	40:63	Θέογνης	54:66 σημ. 55
Ὅμηρος	23:53, 101:53	Ἴβυκος	41:60
Πλάτων	35:73, 53:73, 99:71/2	Ὅμηρος	*28:53
<i>Προσανατολισμοὶ</i>		Πίνδαρος	54:66
Εὐριπίδης	102:70	Πλωτίνος	*84:74
<i>Τὰ Ἐτεροθαλή</i>		Πυθαγόρειοι	23:65
Ὅμηρος	12:49	Σαπφῶ	80:56/7
Πίνδαρος	17:66, 18:66, 39:66	Σοφοκλῆς	34:68 σημ. 60
Πλάτων	26:72, 27:72	<i>Τὸ φωτόδεντρο καὶ ἡ δέκατη τέταρτη</i>	
Πλούταρχος	43:75	<i>ὁμορφιά</i>	
Σαπφῶ	24:56, 46:56	Ἀρχίλοχος	20:54
Σοφοκλῆς	*39:70 ¹ , 40:68/9	Ἡράκλειτος	*27:62, 45:62
<i>Τὰ ρῶ τοῦ Ἐρωτα</i>		Ὅμηρος	17:52, 30:49, 52:50
Σαπφῶ	*48:57	Πλάτων	15:72
		Σαπφῶ	47:57
		Σοφοκλῆς	24:69
		<i>Φράσις Κ., Ἄξιον ἔστί τὸ τίμημα</i>	
		Εὐριπίδης	34:69
		Ἡράκλειτος	29:63

1. Ἡ Ἡλέκτρα καὶ ὁ Αἰγισθος ἀποδόθηκαν συμβατικὰ στὸν Σοφοκλῆ, γιατί ἀκολουθοῦν μετὰ τὸν Κρέοντα καὶ τὴν Ἀντιγόνη. Τὸν μῦθο τῶν Ἀτρειδῶν δραματοποίησαν καὶ οἱ τρεῖς τραγικοί.

II. ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΧΝΟΤΗΤΑΣ ΑΝΑΦΟΡΩΝ ΣΕ ΑΡΧΑΙΟΥΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Στὸν πίνακα αὐτὸν δὲ συνοπολογίστηκαν οἱ ἀκόλουθοι συγγραφεῖς τοῦ πίνακα I, στοὺς ὁποίους φαίνεται νὰ γίνεται ὑπαινιγμὸς στὸ ἄξιον ἔστι: 1) Σοφοκλῆς σ. 34 καὶ Αἰσχύλος σ. 54· τὰ χωρία αὐτὰ μπορεῖ νὰ ὀφείλονται σὲ ἀπλὴ σύμπτωση (βλ. παραπ. σ. 68 σημ. 60 καὶ σημ. 59 ἀντιστοίχως). 2) Αἰσχύλος σ. 41 καὶ Θέογνης σ. 54· τὸ πρῶτο χωρίο ἀποδόθηκε στὸν Ἴβυκο καὶ τὸ δεῦτερο στὸν Πίνδαρο (βλ. σσ. 61 καὶ 66 σημ. 55 ἀντιστοίχως).

Ὄνομα ἀρχαίου συγγραφέα	Κείμενο		Σύνολο
	Πεζὸ	Ποιητικὸ	
Αἰσχύλος	1	4	5
Ἄλκαῖος	1	-	1
Ἀναξαγόρας	1	-	1
Ἀριστοφάνης	-	1	1
Ἀρχαῖα δημοτικὰ τραγοῦδια	1	-	1
Ἀρχίλοχος	3	1	4
Ἀρχιμήδης	-	1	1
Ἀσκληπιάδης	2	1	3
Δημόκριτος	2	-	2
Ἐμπεδοκλῆς	2	-	2
Εὐριπίδης	1	4	5
Ἡράκλειτος	7	4	11
Ἴβυκος	3	1	4
Κριναγόρας	1	-	1
Λογγίνος	1	-	1
Λόγγος	1	-	1
Μελέαγρος	1	-	1
Μίμνερμος	1	-	1
Ὅμηρος	4	8	12
Πίνδαρος	2	4	6
Πλάτων	5	6	11
Πλούταρχος	-	1	1
Πλωτῖνος	4	1	5
Πυθαγόρειοι	1	1	2
Σαπφῶ	11	7	18
Σοφοκλῆς	-	3	3
Φιλόλαος	1	-	1
Γενικὸ σύνολο	57	48	105